

Doctoraalscriptie van Trude Hensen (00990084)
Universiteit voor Humanistiek te Utrecht
2007

Begeleiders: Prof. Dr. H.A. Alma en Drs. I. Brouwer
Meelezer: Prof. Dr. A. Smaling

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
1 Inleiding	4
1.1 Motivatie voor het onderwerp	4
1.2 Leeswijzer	6
1.3 Onderscheid tussen behoefte en verlangen	7
1.3.1 Behoeftte	7
1.3.2 Verlangen	8
2 Opzet van het onderzoek	10
2.1 Onderzoeksvraag	10
2.2 Doelstelling	10
2.3 Vorming theoretisch perspectief	11
2.4 Keuze voor het werk van Henriette Roland Holst	12
2.5 Afbakening van het biografisch materiaal	13
2.6 Analyse van het biografische materiaal	14
3 Theoretisch perspectief	15
3.1 Jacques Lacan (1901-1981)	15
3.1.1 Inleiding	15
3.1.2 Lacan en de antisubjectfilosofie.....	15
3.1.3 Lacan en identiteit.....	16
3.1.4 Lacan: taal en verlangen	17
3.1.5 Lacan en seksualiteit	18
3.1.6 Behoeftte, vraag en verlangen volgens Lacan	18
3.2 Etty Hillesum (1914-1943)	21
3.2.1 Inleiding	21
3.2.2 Hillesum: behoefte en verlangen	21
3.2.3 Hillesum: verlangen en verbondenheid	22
3.2.4 Hillesum: verlangen als levenskracht	23
3.3 Arnold Burms (1946) en Herman De Dijn (1943).....	26
3.3.1 Inleiding	26
3.3.2 Het verlangen volgens Burms en De Dijn.....	26
3.3.3 Verlangen en behoefte	26
3.3.4 Verlangen naar erkenning in relatie tot zinervaring	28

4	Verbinding theorie en biografisch materiaal	31
4.1	Inleiding	31
4.2	Fenomenologische hermeneutiek.....	32
4.3	Verbinding theoretisch perspectief en biografische materiaal	34
5	Henriette Roland Holst (1869 -1952)	35
5.1	Inleiding	35
5.2	Jeugdijaren	35
5.3	De Dichteres	37
5.4	1897 -1918 Socialiste	40
5.5	1918 – 1928 Communiste.....	43
5.6	1928 – 1952 Religieus – Socialiste.....	45
6	Elementen van verlangen	47
6.1	Inleiding	47
6.2	Belang van taal	48
6.2.1	Reflectie op het belang van taal	52
6.3	Gemis aan eenheid.....	54
6.3.1	Reflectie op gemis aan eenheid	57
6.4	Verbondenheid	58
6.4.1	Reflectie op verbondenheid	60
6.5	Innerlijke bron	61
6.5.1	Reflectie op innerlijke bron	63
6.6	Erkenning.....	65
6.6.1	Reflectie op Erkenning.....	67
6.7	Transcendentie	68
6.7.1	Reflectie op transcendentie	71
7	Samenvatting en Conclusie.....	73
7.1	Inleiding	73
7.2	Behoeftte en verlangen.....	73
7.3	De elementen van verlangen.....	75
7.4	Relevantie van het onderzoek voor het geestelijk raadswerk.....	79
7.5	De kracht van verlangen.....	81
	Literatuurlijst	82

VOORWOORD

‘Op 24 augustus 1999 stapten wij vol verwachting over de drempel van de Universiteit voor Humanistiek (UvH) aan de Drift in Utrecht. Samen beleefden en doorleefden wij de studie jaren wat zich uitte in het verlangen om de studie gezamenlijk af te ronden door middel van dit afstudeeronderzoek.’

Zo luidde het begin van het voorwoord dat door ons, Wendelijn en ik, werd geschreven vóór de datum van 26 april 2004, de dag waarop een einde kwam aan onze intensieve samenwerking en vriendschap. Het samen schrijven aan een scriptie bleek uiteindelijk een te grote opgave die we niet hebben kunnen realiseren. Ieder zijn wij onze weg gegaan en hebben het thema verlangen op onze eigen wijze vorm gegeven in een afstudeeronderzoek. Wat mij betreft betekende dit dat ik in september 2005 de draad van het studeren weer oppakte. Van het oorspronkelijke document waar Wendelijn en ik gezamenlijk aan hebben geschreven is het theoretisch perspectief mijn uitgangspunt geweest, van het overige gezamenlijk geproduceerde materiaal heb ik geen gebruik meer gemaakt. De lezer zal het misschien opvallen dat desondanks het theoretisch deel eveneens in de ik-vorm is geschreven. Tijdens het herschrijven van dit deel heb ik hier bewust voor gekozen om daarmee de eenduidigheid en leesbaarheid te vergroten.

Het weer oppakken van dit afstudeeronderzoek voelde voor mij aanvankelijk als een zeer onzekere stap. Maar gedurende het proces van schrijven ben ik het steeds meer gaan ervaren als een ontdekkingstocht, een avontuur waarin ik het plezier en mijn zelfvertrouwen langzaam weer heb teruggevonden. Tijdens dit avontuur heb ik veel steun gekregen van de mensen die mij dierbaar zijn en die mij het vertrouwen gaven dat ik dit zou kunnen afronden. Ik dank hiervoor mijn ouders, zus en zwager en mijn vriendinnen Margot en Monica.

Mijn beide scriptiebegeleiders, Ina Brouwer en Hans Alma, wil ik bedanken voor de prettige, stimulerende doch kritische wijze waarop zij mij hebben begeleid bij dit afstudeeronderzoek. Vooral de ruimte en het begrip die ik van hen beiden heb ontvangen om de draad weer op te pakken heb ik zeer gewaardeerd. Adri Smaling bedank ik dat hij de rol als mee-lezer op zich wilde nemen.

Als laatste omhels ik Evert, mijn man, als dank voor zijn inspiratie, liefde en zorgzaamheid tijdens de afgelopen (studie)jaren!

Trude Hensen

Mei 2007

1 INLEIDING

'Verlangen is het begin van alles'.

A. Lichtenaner

1.1 Motivatie voor het onderwerp

Wanneer men spreekt over verlangen is er vaak de neiging om verlangen in te vullen, door bijvoorbeeld de aanschaf van materiële zaken of door het nastreven van een concreet doel. In deze betekenis lijkt het alsof er alleen sprake van verlangen is als we reiken naar dingen die we niet hebben. Naar mijn idee omvat verlangen meer, dit was voor mij aanleiding om het thema verlangen in het kader van dit afstudeeronderzoek nader te onderzoeken.

'Ik heb in mijn leven ontdekt dat verlangen de enige eerlijke eigenschap is van de mens.'¹ Dit zei de filosoof Ernst Bloch in een interview naar aanleiding van zijn negentigste verjaardag. Zijn uitspraak trof mij omdat deze raakt aan mijn eigen idee dat het gevoel, dat wij de naam verlangen geven, iets is dat moeilijk te vervalsen is. De mogelijkheid bestaat dat als wij dit wel doen er een vervreemding ontstaat van, wat ik typeer als, de innerlijke drijfveer. Hiermee bedoel ik dat verlangen een gevoel is dat in ons hart aanwezig is, en van diepe wezenlijke betekenis is die niet te manipuleren is. In mijn werk als trajectbegeleider Arbeidsrevalidatie begeleid ik mensen die, vanwege een late visuele beperking, gedwongen zijn om andere keuzes te maken in hun loopbaan. In gesprek met hen komen thema's aan de orde die gerelateerd zijn aan de veelomvattende vragen; Wie ben ik?, Wat kan ik? en Wat wil ik?. Het gaat hier om een vorm van zelfonderzoek waarbij men zich bewust kan worden van zijn of haar drijfveren of verlangens. In dit proces van bewustwording kan de eigen vitaliteit weer worden aangeboord. Het ervaren van deze vitaliteit zorgt voor beweging. Het gaat hier dan niet om het verlangen naar iets tastbaars maar om het verlangen als gevoel. Een man ontdekt bijvoorbeeld dat zijn verlangen om zijn kunstzinnige capaciteiten te ontwikkelen, in de loop van zijn arbeidsleven op de achtergrond is geraakt en hij besluit om weer te gaan schilderen. Gedurende het werken aan zijn schilderijen merkt hij dat hij tot rust komt en dat zijn creativiteit opnieuw wordt aangesproken. Hij voelt zich hierdoor sterker worden, raakt geïnspireerd en dit stimuleert hem om zijn grenzen verder te verleggen. Hij besluit om een voor hem onzekere stap te zetten en te gaan onderzoeken of hij met de expositie en verkoop van zijn schilderijen zijn inkomen kan gaan verdienen. In dit voorbeeld betekent het dat

¹ Grün, A., *Boek van verlangen*. 1^e druk, , 2004.P. 68

verlangen een tijd lang een richtinggevende kracht voor iemand kan zijn; het kan de keuzes die iemand in zijn leven maakt bepalen, wanneer hij ook prioriteit geeft aan het invullen van dit verlangen. Het verlangen kan kracht en doorzettingsvermogen geven om de consequenties van die keuzes te dragen. Maar als verlangen wordt ingevuld kan dit ook tot een crisis leiden omdat het doel, dat het leven richting gaf, wegvalt. Als voorbeeld denk ik aan mijn eigen verlangen om een bepaalde beroepsopleiding te volgen omdat ik heel erg graag in de thuiszorg wilde werken als leidinggevende. Toen ik na verloop van tijd in deze baan aan het werk kon was mijn doel bereikt. Mijn verlangen was ingevuld en ik kon niet genieten van het bereikte resultaat. De richtinggevende kracht van verlangen, het doel, was daarmee verdwenen en het was op dat moment voor mij niet meer duidelijk welke richting ik op wilde of kon.

Anderzijds kan het verlangen onbereikbaar zijn, als het niet kan worden ingevuld. Door de onbereikbaarheid van het verlangen kan dit sterker worden. Het besef van de onbereikbaarheid van wat ik verlang, kan maken dat ik mij erg ongelukkig voel. Als ik gericht blijf op het invullen van dit verlangen, terwijl ik het gemis ervaar als het wegvallen van de zin van mijn bestaan, kan dit voor mij leiden tot een crisis. Een voorbeeld hiervan is voor mij het verlangen naar het krijgen van kinderen, in oorsprong voor mij een erg belangrijke bron van zingeving aan mijn bestaan. Op het moment dat bleek dat het krijgen van kinderen voor mij niet mogelijk was leek het verlangen naar kinderen sterker te worden. In dit geval leek het wel alsof datgene wat niet kon worden bereikt een sterker wordende aantrekkingskracht kreeg waardoor het gemis steeds sterker werd ervaren. Het leidde voor mij uiteindelijk tot een crisis. Door in de loop van de jaren steeds meer afstand te nemen van het willen invullen van mijn verlangen naar kinderen en te accepteren dat het verlangen er wel is maar niet ingevuld kan worden heb ik meer rust gevonden in mijn leven. Ik accepteerde dat het verlangen er is maar accepteerde ook de onmogelijkheid van het invullen hiervan.

In bovengenoemde voorbeelden heeft verlangen een zingevende kracht in zich die richtinggevend kan zijn. Daarnaast kan het vervullen van verlangen een gevoel van zinloosheid tot gevolg hebben. Tot slot kan een onvervulbaar verlangen leiden tot een crisis. De voorbeelden en ervaringen die ik omschrijf geven wel blijk van een besef *welke* invloed verlangen kan hebben, maar niet *wat* het verlangen in wezen is.

In dit onderzoek heb ik gezocht naar een manier om het thema verlangen te koppelen aan één van mijn andere interesses, namelijk het lezen van biografieën en dagboeken. Naar mijn idee hebben de levens van anderen ons iets te vertellen of kunnen ons iets leren. Ik ben geïnteresseerd in wat mensen als zingevend in hun leven ervaren, hoe zij omgaan met tegenslagen en in relaties en vriendschappen staan.

Om het thema verlangen nader uit te diepen wil ik daarom gebruik maken van het levensverhaal van een vrouw die mij door haar poëzie, autobiografie en essays heeft laten mee(be)leven met haar leven. Het is Henriette Roland Holst, de dichteres en politica, in wiens leven verlangen een belangrijke rol heeft gespeeld. Ik ben in haar geïnteresseerd omdat zij een geestelijk rijk en intensief leven heeft geleefd in een tijdsperiode (1869 – 1952) waarin in maatschappelijk opzicht vele veranderingen hebben plaatsgevonden waar zij een rol van betekenis in heeft gespeeld. Haar ervaringen heeft zij op vele manieren tot uitdrukking gebracht.

Dat zij een belangrijke rol heeft vervuld blijkt uit het feit dat zij wordt door haar tijdgenoten genoemd als één van de belangrijkste vrouwen uit die tijd, die de Nederlandse Arbeidersbeweging gekend heeft. Wat mij vooral in haar als persoon aanspreekt is dat zij zich niet conformeerde aan heersende opvattingen en durfde te strijden voor een hoger ideaal gericht op haar omgeving en niet alleen op zichzelf. Uit haar strijd voor dit hogere ideaal spreekt haar verlangen naar een maatschappij waarin gemeenschapszin, naastenliefde en offerbereidheid belangrijke waarden zijn. Zij uitte dit niet alleen in haar poëzie en essays maar ook in partijpolitieke activiteiten en publicaties, zowel nationaal als internationaal. Hierdoor is een rijk oeuvre ontstaan waarvan een deel door mij is geanalyseerd in het kader van dit afstudeeronderzoek.

1.2 Leeswijzer

Deze scriptie is opgebouwd uit drie delen en beslaat in het totaal zeven hoofdstukken. In hoofdstuk twee is de opzet van dit onderzoek beschreven, hierin wordt de onderzoeksvraag geformuleerd en worden de keuzes en afbakening van het onderzoeksmateriaal verduidelijkt. In hoofdstuk drie geef ik het begrip verlangen vanuit een drietal invalshoeken, te weten een psychoanalytische, een filosofische en een persoonlijk reflectieve, verder vorm. Hierdoor ontstaat een theoretisch perspectief waaraan elementen van verlangen worden ontleend welke ik zal toetsen aan de praktijk door ze te gebruiken voor de analyse van het biografisch materiaal van Henriette Roland Holst. De keuze voor deze verschillende invalshoeken wordt in dit hoofdstuk tevens verantwoord. In hoofdstuk vier geef ik een korte beschrijving van de methode met behulp waarvan ik het biografisch materiaal van Henriette Roland Holst heb geanalyseerd. Hoofdstuk vijf geeft een uitgebreide chronologische beschrijving van het leven van Henriette Roland Holst, in dit hoofdstuk volg ik haar levensverhaal in grote lijnen vanaf haar geboorte in 1869 tot aan haar dood in 1952. In hoofdstuk zes zal ik de elementen van verlangen die in het theoretisch perspectief naar voren zijn gebracht in verbinding brengen met biografisch materiaal van Henriette Roland Holst. Tevens geef ik antwoord op de vraag

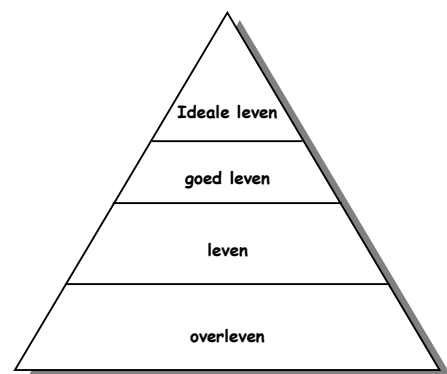
in hoeverre deze elementen van verlangen al dan niet een rol hebben gespeeld bij de keuzes die zij in haar leven gemaakt heeft. Tot slot zal ik in hoofdstuk zeven een samenvattende reflectie en conclusie geven met betrekking tot de onderzoeksvraag.

1.3 Onderscheid tussen behoefte en verlangen

Omdat behoefte en verlangen vaak met elkaar samen lijken te hangen en soms in elkaars verlengde liggen, mensen gebruiken beide begrippen zelfs door elkaar, is het zinvol om deze begrippen nader te duiden. Behoefte wordt omschreven als 'datgene wat men nodig heeft'². Verlangen staat omschreven als 'een sterke begeerte'³. In de diverse literatuur hierover wordt verschillend over behoefte en verlangen geschreven. In het kader van dit onderzoek is het van belang om de begrippen behoefte en verlangen van elkaar te onderscheiden en te verduidelijken op welke manier ze zich tot elkaar verhouden. Mijn leidraad hierbij is de behoefte piramide van Dernier.

1.3.1 Behoefte

In de menselijke behoeften is volgens Dernier een onderscheid of een rangorde aan te geven.⁴ Deze rangorde zou kunnen worden uitgedrukt in de vorm van een piramide, zoals hiernaast is weergegeven. De basis van de piramide is het eerste en laagste niveau. Dit niveau van behoeften heeft betrekking op de algemene basisbehoeften, dat wil zeggen de behoeften die absoluut moeten worden vervuld in het kader van het kunnen 'overleven' van een mens. Beneden dit

Afbeelding 1: behoeftepiramide van Dernier

laagste niveau kan men niet meer spreken van menselijkheid. Het vervullen van deze basisbehoeften schept de minimale voorwaarden tot 'overleven', waarbij, als deze behoeften niet zouden worden ingevuld, het leven gevaar loopt. De behoefte op dit niveau is veelal op iets concreets gericht; behoefte aan materiële goederen zoals voedsel, een dak boven je hoofd en veiligheid. Het zijn universele basisbehoeften die in principe vervulbaar zijn. Tevens zijn ze van tijdelijke aard, dat wil zeggen dat als de behoefte bevredigd is deze voor een bepaalde periode opgeheven dan wel afwezig is.

² van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse taal, 12e druk, 1993.

³ Ibidem

⁴ Dernier Y., Behoefte of verlangen?, in: Ethische perspectieven, 2002, p. 168

Hierop voortbouwend liggen de behoeften op het tweede niveau, het niveau van het scheppen van de mogelijkheid tot 'leven' in plaats van 'overleven'. Het betreft hier vooral de behoefte die, nadat is voldaan aan de basisbehoeften, voortkomt uit een individueel welzijn. Behoeften aan bijvoorbeeld (warme) kleding, beter voedsel en een verwarmd huis vallen in deze categorie.

1.3.2 Verlangen

Het derde niveau is het niveau waarop de levensweg gaat van 'leven' naar 'goed leven'. Deze behoeften worden ingevuld met persoonlijk belangrijke betekenissen. Een mens gaat op dit niveau op zoek naar persoonlijk geluk, maar weet nog niet hoe dit te bereiken. De mogelijkheid om deze behoeften in te vullen is afhankelijk van het feit of de behoeften reëel haalbaar zijn. Op dit niveau beginnen de wensen en verlangens zich af te spelen. Deze wensen en verlangens liggen dus in het verlengde van de basale behoeften; op dit niveau zijn de basisbehoeften om te 'overleven' én de behoeften om te 'leven' ingevuld. Het 'goede leven' wordt nu nagestreefd. Wanneer de wensen en verlangens op dit derde niveau niet worden ingevuld is dat niet schadelijk voor het leven. Het leven wordt hierdoor niet bedreigd. De wensen en verlangens betekenen op dit niveau een verbetering van de persoonlijke kwaliteit van het leven. Hierbij moet gedacht worden aan het zoeken en vinden van een leuke baan die bij je interesse en capaciteiten past, of voldoende vrije tijd hebben om rust te nemen of hobby's uit te oefenen.

Op het vierde ofwel het 'hoogste' niveau in de piramide houdt een mens zich bezig met bijzondere wensen en verlangens die zijn leven in de richting kunnen ontwikkelen van het maximaal haalbare, het ideale of ultieme leven. Deze wensen en verlangens zijn persoonsgebonden en houden direct verband met het persoonlijke, individuele idee van het 'ideale leven.' Dit onderscheid in behoeften, van waaruit het verlangen kan ontstaan, is het startpunt voor het verlangen dat ik wil onderzoeken. De indeling, zoals verbeeld in figuur 2, geeft een beeld van het moment waarop het verlangen ontstaat. Te zien is dat het verlangen pas dán ontstaat wanneer de basisbehoeften zijn ingevuld en een mens een zekere mate van veiligheid kan ervaren, in de zin dat zijn leven niet (meer) bedreigd wordt. Een verlangen is dus gebaseerd op de basisbehoeften vanaf het derde beschreven niveau. In figuur 2 is dat met grijs aangegeven.

Afbeelding 2: moment waarop verlangen gaat spelen

Vanaf het derde niveau gaan mensen in hun leven zoeken naar hoe ze een persoonlijke invulling geven aan het verlangen. Dit verlangen krijgt dan een richting en een einddoel; mensen gaan 'verlangen naar' iets; ze verlangen naar bijvoorbeeld het kopen van een huis, het krijgen van kinderen of reizen. Het gaat hierbij om datgene wat hun leven laat gaan in de richting van persoonlijk geluk. Gaande naar het 'maximaal goede leven', of zelfs nog verder dan dat: het 'maximale', 'het ideale', leven wat zij voor zichzelf voor ogen hebben.

Deze informatie helpt te begrijpen *wanneer* het verlangen ontstaat, namelijk als de eerste basisbehoeften zijn ingevuld. Maar het maakt nog niet duidelijk *wat* het verlangen is, waaruit het verlangen bestaat.

Verlangen heeft volgens het woordenboek onder andere de volgende synoniemen: hunkering, hartstocht, passie, behoefte, begeerte en streven. Als werkwoord kan het ook de synoniemen hebben van snakken, smachten, eisen en wensen.⁵ Als werkwoord krijgt het verlangen het woordje 'naar' toegevoegd en betekent het: vervuld zijn van een begeerte. In al deze synoniemen zijn onderlinge verschillen te ontdekken, maar volgens mij kan geen daarvan de inhoud van het begrip verlangen volledig dekken. Wel is duidelijk dat verlangen op zichzelf niet zichtbaar is; het is persoonlijk en individueel.

Samengevat krijgt verlangen in dit stadium van het onderzoek de volgende voorlopige formulering: verlangen is iets abstracts, waaraan mensen veelal een idee of een voorstelling verbinden, waardoor het een 'verlangen naar' wordt. Hierdoor wordt het een verlangen naar 'iets' dat niet altijd duidelijk gedefinieerd kan worden. Verlangen geeft hoop op verwezenlijking en kan daarmee richting aan het leven geven. Op welke manier dat gebeurt en welke elementen daarbij een rol spelen zal ik in deze studie onderzoeken.

⁵ van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, 12^e druk, 1993.

2 OPZET VAN HET ONDERZOEK

'In verlangen wordt het licht geboren.'

Altharva-Veda

2.1 Onderzoeksvraag

Zoals ik in hoofdstuk 1 heb beschreven bij mijn motivatie om het thema verlangen nader uit te diepen, heb ik wel een idee waar verlangen toe kan leiden en waar het op gebouwd kan zijn. Het verlangen kan richtinggevend zijn en heeft daardoor existentiële waarde in het leven van mensen. Met existentiële waarde bedoel ik dat verlangen zeer wezenlijk is voor het menselijk denken, handelen en voelen bij het geven van zin aan het bestaan. Welke existentiële elementen verlangen in zich heeft wil ik in dit onderzoek nader uitdiepen.

Tevens wil ik in dit onderzoek verhelderen op welke manier de existentiële elementen van verlangen van invloed kunnen zijn op de keuzes die iemand maakt om tot het ideale of goede leven te komen. Om de verbinding met de praktijk van het dagelijks leven te maken wil ik de existentiële elementen van verlangen in verbinding brengen met het biografisch materiaal van Henriette Roland Holst.

Vanuit deze overweging heb ik mijn onderzoeksvraag als volgt geformuleerd:

'Welke existentiële elementen van verlangen spelen een rol in het leven en werk van Henriëtte Roland Holst en wat is de invloed hiervan op de keuzes die zij maakt om tot het ideale of goede leven te komen?'

2.2 Doelstelling

Met dit afstudeeronderzoek wil ik een bijdrage leveren aan de theorievorming rondom het begrip verlangen, door exploratie van dit begrip, met het oog op de praktijk van de geestelijke verzorging.

Dit onderzoek verkent een voor mij onbekend gebied rondom het begrip verlangen waardoor het een explorerend karakter heeft. Door het begrip verlangen vanuit een drietal uiteenlopende theoretische perspectieven te belichten worden een aantal existentiële

elementen van verlangen naar voren gebracht. Deze existentiële elementen zijn richtinggevend voor het menselijk denken, handelen en voelen en geven daardoor betekenis aan het bestaan. Hierdoor wordt de relatie met zingeving gelegd. Wanneer duidelijk wordt wat verlangen is en welke existentiële elementen het in zich draagt kan dit het inzicht vergoten in de betekenis van verlangen in het leven van een mens.

In relatie tot de praktijk van het geestelijk raadswerk betekent het dat het thema verlangen een onderwerp van gesprek kan zijn. In gesprek kan de geestelijk verzorger samen met de cliënt op zoek gaan naar diens diepere verlangens. Als het verlangen door de cliënt kan worden (h)erkend kan dit inzicht geven waardoor antwoord kan worden gegeven op persoonlijke levensvragen. Om deze reden is het belangrijk om te weten *wat* verlangen is en *welke* rol verlangen speelt in een mensenleven.

2.3 Vorming theoretisch perspectief

Voor de vorming van het theoretisch perspectief heb ik bewust gekozen voor personen die ieder vanuit hun eigen perspectief een zienswijze hebben over verlangen. Omdat het begrip verlangen erg breed kan worden geïnterpreteerd en kan worden benaderd vanuit verschillende invalshoeken heb ik gekozen voor een drietal uiteenlopende perspectieven.

Het theoretisch perspectief is gevormd met behulp van een deel van de psychoanalytische theorie van Lacan, de filosofische benadering van Burms en De Dijn en de reflectieve bespiegelingen van Etty Hillesum. Zij schrijven allen over verlangen en benaderen dit vanuit drie verschillende invalshoeken. Lacan brengt in zijn psychoanalytische theorie het verlangen in verband met het ontstaan van identiteit. Identiteit is datgene wat eigen is aan een persoon; de eigenheid, individualiteit, kleur, personaliteit, persoonlijkheid.⁶ Omdat identiteit een belangrijke rol speelt bij de keuzes die mensen in het leven maken, wil ik een deel van zijn theorie bestuderen en opnemen in het theoretisch perspectief.

In dit onderzoek heb ik ervoor gekozen om de dagboeken en geschriften van Etty Hillesum mede te gebruiken om het theoretisch perspectief vorm te geven. De reden hiervan is dat zij in haar dagboeken en geschriften filosofeert en reflecteert óver verlangen, zij benadert daarmee verlangen vanuit haar persoonlijke ervaring. Etty Hillesum schrijft over het concept verlangen en neemt hiermee afstand van het dagelijkse leven, waar zij het verlangen bovenuit tilt. Zij wijst tevens op het belang van verbondenheid. Dit aspect is ook terug te vinden bij Burms en De Dijn, wat het mogelijk maakt om beide benaderingen met elkaar te vergelijken.

⁶ van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse taal, 12^e druk, 1993.

Mijn keuze voor Burms en De Dijn is gebaseerd op het feit dat zij een relatie leggen tussen het ervaren van zin, verlangen en verbondenheid. In het theoretisch perspectief zal ik verder uitwerken of hier sprake is van eenzelfde verbondenheid als waar Etty Hillesum over spreekt en op welke manier deze met elkaar in verband gebracht kunnen worden.

2.4 Keuze voor het werk van Henriette Roland Holst

In dit onderzoek maak ik vanuit de theoretische benadering van het concept verlangen een stap naar de praktijk van het dagelijks leven om zodoende te kijken op welke wijze verlangen hierin tot uitdrukking kan komen. Om te kunnen onderzoeken welke rol verlangen speelt in een mensenleven heb ik gebruik gemaakt van (auto) biografieën. Ik ben op zoek gegaan naar een vrouw die in haar leven zelf veel heeft geschreven en waarover veel is geschreven. Ik maakte de keuze voor een vrouw omdat ik denk dat deze dichter bij mijn belevingswereld zou kunnen staan, waardoor ik mij beter zou kunnen inleven. Uiteindelijk is mijn keuze gevallen op Henriette Roland Holst, de dichteres, schrijfster en socialistisch/communistisch politica. Om mijn keuze voor haar te verklaren schets ik hier kort de historische context waarin zij geplaatst moet worden.

Henriette Roland Holst- van der Schalk (1869 -1952) is volwassen geworden in de 19^e eeuw, een eeuw die bekend staat als de eeuw van de liberale bourgeoisie, ofwel de gegoede burgerij. In het begin van de 20^e eeuw werd de positie van de bourgeoisie tot wankelen gebracht door de opkomst van de arbeidersklasse die de strijd aangingen tegen de burgerlijke samenleving. De arbeiders organiseerden zich in een socialistische politieke partij en in vakbondsorganisaties. Henriette heeft zich erg verbonden gevoeld met deze ontwikkeling en heeft in deze strijd een belangrijke plaats ingenomen. In een biografie over haar werd dit als volgt beschreven⁷: *'Wat de dichteres in die eeuw meemaakte was nu juist de machtelozen die tot macht begonnen te komen: de proletariërs in de westerse landen, de koloniale volken daarbuiten.'* Ik bewonder haar omdat zij als vrouw, in een tijd dat dit voor vrouwen helemaal niet gebruikelijk was, politiek betrokken was en deze betrokkenheid om wist te zetten in daden. Het is vooral haar kracht, durf en doorzettingsvermogen die een bijzondere indruk op mij hebben gemaakt. Henriette koos ervoor datgene te doen waar zij in geloofde. Zij ging zelfstandig haar gang en had weliswaar medestanders in haar strijd, maar kon deze contacten ook verbreken op het moment dat zij geen eenheid meer met hen kon vormen. Dat zij in de loop van haar politieke en persoonlijke leven een ontwikkeling doormaakte is duidelijk te zien in de keuzes die zij maakte. Aanvankelijk sloot zij zich aan bij

⁷ Borgers, G. e.a., Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd, 1979, p. 5

de Socialistische Democratische Arbeiderspartij maar kreeg zij steeds meer sympathie voor de Communisten en diens buitenparlementaire beweging. Uiteindelijk bewoog zij zich richting Religieus Socialisme. Deze ontwikkelingen in haar politieke en persoonlijke leven maken haar voor mij zodanig interessant dat ik mij, in het kader van dit afstudeeronderzoek, verder in haar leven wil verdiepen.

Een ander aspect dat mijn keuze voor haar bepaalde heeft te maken met mijn eigen achtergrond. Mijn grootvader van mijn vaders kant, is in het begin van de 20^e eeuw als socialist actief betrokken geweest bij de partijpolitiek en in de arbeidersbeweging. Ik ben altijd erg nieuwsgierig geweest welke rol hij daarin precies gespeeld heeft en waarom hij daarin actief was. Omdat mijn grootvader heel jong is overleden, heb ik hem dat nooit zelf kunnen vragen. Wat ik in mijn opvoeding heb gemerkt van deze socialistische achtergrond is het feit dat ik niet gedoopt ben, het principieel niet gebruiken van alcohol en de viering van de 1e mei. Juist door mij te verdiepen in het leven van Henriette Roland Holst denk ik dat ik zal ontdekken welke visie er aan deze waarden en normen ten grondslag liggen.

2.5 Afbakening van het biografisch materiaal

Vanaf 1892 tot aan haar dood in 1952 heeft Henriette Roland Holst een omvangrijk oeuvre geschreven. Haar oeuvre omvat zowel gedichten als biografieën, politieke pamfletten en briefwisselingen met politieke vrienden. Daarnaast is er door anderen ook óver haar geschreven, wat is terug te vinden in een aantal biografieën. In het kader van dit onderzoek heb ik een selectie gemaakt uit het vele materiaal dat beschikbaar is. Om een goed beeld van haar leven te krijgen, op basis waarvan ik zou kunnen schrijven over het verlangen, heb ik gebruik gemaakt van de autobiografie van Henriette Roland Holst getiteld '*Het vuur brandde voort*', (levensherinneringen uit de periode van 1869 tot 1940).

Tevens maak ik gebruik van twee van haar dichtbundels namelijk: *De Nieuwe Geboort* (1902) waarin de strijd tussen haar eigen individueel geluk en de overgave aan de gemeenschap tot uitdrukking komt, en *De Vrouw in het woud* (1912) geschreven tijdens een voor Henriette Roland Holst belangrijke periode van bezinning en reflectie op een politieke roerige tijd die achter haar ligt en waarin zij schrijft over de invloed die dit heeft gehad op haar persoonlijke leven. *De Vrouw in het woud* is een bijna visionaire (autobiografische) bundel waarin zij het levensverhaal beschrijft van een vrouw dat grote overeenkomsten vertoont met haar eigen leven. Omdat de biografieën die Henriette schreef over onder andere Herman Gorter en Ghandi veel informatie over haar eigen beleving en gevoelens uit die tijd weergeven, heb ik deze gebruikt om Henriette beter te leren kennen.

Naast een selectie uit het eigen materiaal van Henriette Roland Holst heb ik voor dit onderzoek ook gebruik gemaakt van de biografieën van J. Ph. Van Praag (1947) en E. Etty

(1997). E. Etty geeft in haar biografie een uitvoerige beschrijving van het totale leven van Henriette Roland Holst, terwijl van Praag zich in zijn biografie over haar toespitst op de dichteres Henriette Roland Holst. Om een zo volledig mogelijk beeld te geven heb ik van beide biografieën gebruik gemaakt.

2.6 Analyse van het biografische materiaal

Om zicht te krijgen op een praktijk, een menselijk leven, waar het verlangen een rol in speelt, heb ik er voor gekozen om een documentanalyse uit te voeren. Voor deze documentanalyse gebruikte ik de onder 2.5 genoemde gedichten, (auto)biografieën, politieke pamfletten en briefwisselingen met politieke vrienden. Allereerst heb ik alle genoemde documenten gelezen en geanalyseerd op, in het leven van Henriette Roland Holst, belangrijke thema's. Voor het benoemen van de thema's heb ik gebruik gemaakt van het letterlijke woordgebruik van de auteur. Waar zij bijvoorbeeld spreekt over 'liefde' heb ik het stukje tekst waar dit deel vanuit maakt volledig geciteerd geplaatst onder het thema 'liefde'. Wanneer er meerdere thema's in één stuk tekst voorkwamen plaatsten wij het gehele citaat bij meerdere thema's. Omdat ik gebruik heb gemaakt van de letterlijke tekst van de auteur kan het zijn dat het woordgebruik en de zinsbouw niet helemaal correct is. Vooral de teksten van Henriette Roland Holst zijn geschreven in een tijd dat in de Nederlandse taal nog een andere spelling werd gebruikt.

Uiteindelijk is het omvangrijke werk van ongeveer 2100 pagina's door mij teruggebracht tot een nieuw document van 45 pagina's met ruim 30 thema's; van 'Dromen' via 'Gespletenheid' naar 'Transcendentie'. Het nieuwe document had als doel om alle citaten bij een thema geplaatst te hebben, om zodoende volledig te zijn in wat Henriette Roland Holst gedurende de jaren schreef over een bepaald thema. Omdat alle citaten bij het passende thema geplaatst stonden, kon ik een keuze maken voor die citaten welke de visie van Henriette Roland Holst het duidelijkst weergaven. Daar waar ze ondersteunend waren, zijn ze cursief ingevoegd met bronvermelding in de voetnoot.

Naast een selectie uit het eigen materiaal van Henriette Roland Holst heb ik voor dit onderzoek ook gebruik gemaakt van de biografieën van J. Ph. Van Praag (1947) en E. Etty (1997). E. Etty geeft in haar biografie een uitvoerige beschrijving van het totale leven van Henriette Roland Holst, terwijl van Praag zich in zijn biografie over haar toespitst op de dichteres Henriette Roland Holst. Om een zo volledig mogelijk beeld te geven heb ik van beide biografieën gebruik gemaakt.

3 THEORETISCH PERSPECTIEF

*“Een mens kan niet ophouden met verlangen
dan zou hij ophouden te bestaan.”*

Jacques Lacan

3.1 Jacques Lacan (1901-1981)

3.1.1 Inleiding

De keuze voor de psychoanalytische benadering van Lacan, als onderdeel van het theoretisch perspectief, heeft te maken met het feit dat verlangen in zijn ontwikkelingspsychologie een prominente plaats inneemt. In de theorie van Lacan komen twee wetenschapsgebieden samen; de psychoanalyse en de linguïstiek. Hedendaagse wetenschappers die zich op beide terreinen begeven zijn nog steeds geboeid door de ideeën van Lacan.⁸ Lacan brengt het verlangen in verband met het ontstaan van identiteit, ofwel het ontstaan van een persoonlijkheid. Seksualiteit ziet hij als vormgeving van het verlangen, een verlangen dat echter nooit bevredigd wordt en slechts eindigt door de dood. Seksualiteit en verlangen gaan uit van een gemis, een verlangen naar, een afstand hebben tot iets onbenoembaars. In dit hoofdstuk zal ik zijn ideeën hierover nader uitwerken waarbij aangemerkt moet worden dat van de veelomvattende en diepgaande theorie van Lacan slechts dat deel gebruikt is dat is toegespitst op het te onderzoeken thema.

3.1.2 Lacan en de antisubjectfilosofie

Lacan wordt, als psychoanalyticus, samen met de filosofen Foucault, Derrida en Lyotard gerekend tot de belangrijkste representanten van de stroming in de Franse filosofie die de antisubjectfilosofie genoemd wordt. Deze filosofie is een reactie op het traditionele eenheidsdenken, de zgn. identiteitsfilosofie. De antisubjectfilosofie verwerpt het idee dat de individuele mens als grondslag kan dienen voor het filosofisch denken. Dat de mens de waarheid in pacht zou hebben of via de wetenschap zou kunnen krijgen, vinden zij een grenzenloze overschatting van de kwaliteiten die toegeschreven worden aan het feit dat mensen kunnen denken. Het idee van de mens als subject van de geschiedenis, vormt volgens hen een misvatting. Lacan is in zekere zin nog het minst radicaal in zijn subjectkritiek. Weliswaar verwerpt ook hij het idee van het individu als uitgangspunt of

⁸ Kroon, J.A.M. de, Verlangen en genot. De seksualiteit volgens Lacan.,in: Tijdschrift voor seksuologie, 1987, nr. 3, p. 117.

grondslag van het filosofisch denken, maar hij onderkent wel een centraal beginsel: de taal. Dit betekent dat de mens geen oorspronkelijk subject is, maar in en door de taal wordt gevormd. De taal bevat de menselijke code. Kenmerk van het wezen is dat het spreekt: 'ça parle!'⁹ Niet het menselijk subject maar de taal vormt het ordenend principe in het denken. Hij stelt dat het ontstaan van het 'ik' samenvalt met de toegang tot de taal. Het is de taal waaraan het sprekend subject zijn identiteit ontleent en waaraan het tegelijk ondergeschikt is. Hiermee spreekt Lacan zich uit over het ontstaan van de identiteit.

3.1.3 Lacan en identiteit

Lacan onderscheidt twee belangrijke fasen in de vorming van de menselijke identiteit, namelijk het spiegelstadium en het oedipale stadium. Lacan beklemtoont dat zowel de imaginaire orde (spiegelstadium) als de symbolische orde (oedipale stadium) deel uit blijven maken van ons bestaan, ook wanneer wij deze fasen reeds lang gepasseerd zijn.¹⁰ Vóór de imaginaire orde ervaart het kind zich als deel van een groter geheel. Het beleeft zichzelf als het middelpunt van dat wat om hem heen gebeurt. Alles en iedereen om hem heen is er alleen voor hem. Immers, een klein kind hoeft in de meeste gevallen maar te kijken en het krijgt aandacht, troost of voeding.

De imaginaire orde is de toestand van het kind dat nog geen ikbesef heeft, maar dat gaat ontdekken. In de imaginaire orde gaat het om het moment dat het kind zichzelf voor het eerst ziet in de spiegel, dit is omstreeks de leeftijd van 12 tot 14 maanden. Volgens Lacan moet de spiegel opgevat worden als een metafoor van de ander. Het kind leert door zijn omgeving, het andere, dat hij dat spiegelbeeld is en het ervaart dat het niet meer samenvalt met zijn omgeving. Lacan werd beïnvloed door Henry Wallon die in zijn boek 'les origines du caractère chez l'énfant' een indringende analyse beschreef van het kind voor de spiegel. Volgens Wallon zou het kind het beeld van een ander eerder herkennen dan zijn eigen beeld. Later herkent het kind zichzelf in zijn spiegelbeeld. Wallon zegt dat het kind denkt dat het op twee plaatsen tegelijkertijd is; daar waar het zich voelt van binnen uit en daar waar het zichzelf ziet in de weerspiegeling. Het kind ontdekt zowel 'een zelf' te zijn en tegelijk is hij die andere figuur die hij ook in de spiegel ziet. Het ontdekt voor het eerst wat persoonlijkheid is, namelijk de spanning tussen het tegelijkertijd 'ik en de ander' zijn. Deze dubbelheid wordt ook wel gespletenheid genoemd: je kunt nooit volledig met jezelf samenvallen.¹¹

Aan dit stadium komt een einde als het kind leert spreken, zo rond de leeftijd van 18 tot 24 maanden. Met het verwerven van de taal is het kind in staat om 'ik' te zeggen; het verwerft

⁹ Mooij, A., Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse, 3^e druk, 1977, P. 91

¹⁰ Ibidem. P. 106

¹¹ Bron: Artikel, 'Ethiek en verlangen volgens het zevende seminarie van Jacques Lacan', UU 2003

een bewustzijn. Het kind leert ontdekken en zeggen dat hij los van anderen bestaat. Het kind is dan de symbolische orde binnentreden. De symbolische orde is eenvoudig te omschrijven als de veelheid van symbolische systemen, van taal tot sociale omgangsvormen, die met het begrip cultuur worden aangeduid. In de theorie van Lacan speelt het belang van taal een grote rol bij het uitdrukken van verlangen.

3.1.4 Lacan: taal en verlangen

In de Lacaniaanse theorie wordt de mens opgevat als een door taal bepaald wezen. De taal bepaalt zijn relatie tot de ander, de kijk op de werkelijkheid en de structuur van het onbewuste in dromen en fantasieën.¹² Volgens Lacan is het onbewuste dus gestructureerd als een taal. Hij bedoelt daarmee dat het onbewuste de taal nodig heeft om zich op zinvolle wijze te kunnen uiten. Als een kind leert spreken dan betreedt het de symbolische orde, het is de orde van de taal. Het kind komt terecht in de wereld van de woorden en van de verhalen. Het is ook de wereld van de verhoudingen tussen mensen en de wereld van symbolen, regels, verwachtingen en eisen die aan het kind gesteld worden.

Lacan grijpt terug op de theorieën van Sigmund Freud (1856 – 1939), waarbij hij Freuds gedachtegoed heeft geprobeerd te herdefiniëren, door terug te gaan naar wat hij als de oorspronkelijke inspiratiebron benoemt: het verlangen. Het ontstaan van het verlangen geschiedt in grote lijnen als volgt: de eerste tijd na de geboorte vormen een moeder en haar kind een symbiose waarin het kind alles wat het nodig heeft veelal direct van de moeder krijgt. Als het kind beseft en ontdekt dat de behoeftebevrediging, zoals het die ervoer in de symbiose met de moeder, slechts van tijdelijke aard is en ontdekt dat de moeder niet exclusief voor hem is, betekent dat het einde van de symbiose. Op dat moment ontstaat het eigen verlangen van het kind. Het gemis van de eenheid, de symbiose met de moeder, is de basis voor het verlangen. Als die eenheid ontbreekt en er dus een leegte ontstaat, ontstaat ook het verlangen. Het verlangen is gericht op de overbrugging van de kloof tussen ideaal (de eenheid of symbiose met de moeder) en realiteit (het ontbreken van de symbiose met de moeder). De ervaring van gemis kan niet opgevuld worden; er kan geen symbiose meer ontstaan, waardoor het eindpunt van het verlangen oningevuld blijft.¹³ Volgens Lacan is het verlangen in principe ongericht; er is geen object dat van nature bij het verlangen van het subject hoort. Door middel van de taal is het verlangen ook niet te bevredigen omdat het verlangen niet volledig uitgedrukt kan worden in de taal, ondanks het feit dat talige uitingen doordrongen zijn met verlangen.

¹² Nuijten, K. , Freud en fictie. Literaire genres vanuit psychoanalytisch perspectief., 1999, p.15

¹³ Ibidem, p. 17.

3.1.5 Lacan en seksualiteit

Lacan heeft een geheel eigen kijk op seksualiteit. Seksualiteit en verlangen worden bij Lacan in verband gebracht met iets missen, een verlangen naar, een afstand hebben tot iets. In de seksualiteit vindt het verlangen voortdurend zijn uitdrukking maar volgens Lacan zal de seksuele praktijk nooit samenvallen met 'het verlangen', het gevonden object nooit met het gezochte.¹⁴ Lacan bedoelt hiermee te zeggen dat verlangen wel kan worden uitgedrukt in seksualiteit maar dat dit niet betekent dat hiermee het verlangen wordt ingevuld.

3.1.6 Behoeftte, vraag en verlangen volgens Lacan

Lacan legt de menselijke situatie uit aan de hand van het verschil tussen behoefte, vraag en het verlangen. Hij zegt hierover het volgende:

"De behoefte is fysiologisch van aard en heeft een bepaald voorwerp op het oog. Dorst is bijvoorbeeld zo'n behoefte en dorst wordt door water gelest. Het vragen intendeert daarentegen geen bepaald voorwerp maar wel een persoon, en met name diens aanwezigheid of afwezigheid. De aanwezigheid van deze persoon wordt gevraagd, waaruit zijn liefde mag blijken; daarom is het vragen steeds een vragen om liefde. Deze vraag wordt tot de ander gericht en het is een gerichte, een geformuleerde vraag. Omdat het vragen een geformuleerd vragen is, behoort het tot het niveau van de taal. Dit zijn twee redenen waarom het vragen van de behoefte verschilt. Het verlangen heeft echter, in onderscheid met het vragen en in overeenstemming met de behoefte, een object op het oog. Maar toch is, in onderscheid met het object van de behoefte, het object van het verlangen geen vastliggend, maar een wisselend object: het verlangen verschuift en daarom is het verlangen steeds een verlangen naar iets anders, naar datgene wat anders is, naar het Andere. Het object van verlangen hoeft geen natuurlijk object te zijn, maar het kan ook een ander verlangen zijn. Het verlangen is dan een verlangen van een verlangen, dat wil zeggen het verlangen dat iemand anders naar mij verlangt. Het verlangen is echter steeds een verlangen naar, waarbij het eindpunt principieel onbepaald blijft. Niets kan het verlangen vervullen want dat zou het verlangen opheffen."¹⁵

Dit citaat maakt duidelijk dat Lacan vragen en verlangen van elkaar vindt verschillen in gerichtheid op persoon respectievelijk object. Vragen is gericht op een persoon, ofwel een vraag aan de ander waarmee een appél wordt gedaan op de ander en diens liefde. Omdat de vraag geformuleerd en gericht is behoort het tot het niveau van de taal. Het verlangen

¹⁴ Een legitiem gebruik van de lust? Tijdschrift voor Psychologie en Maatschappij, 1997, 21(4), 334-345

¹⁵ Mooij. A., Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse, 3e druk, 1977, p. 125-126

echter is volgens dit citaat altijd gericht op een object dat niet persé tastbaar hoeft te zijn maar wat wel sterk kan wisselen waardoor verlangen altijd gericht is op iets anders. Lacan zegt dat het verlangen van de mens is om zich goed te voelen. Om opnieuw in het reine te komen met zichzelf, om identiek, conform te zijn aan een norm. Een verlangend mens herkent en voelt zichzelf hierdoor als zijnde 'levend', en kan genot beleven aan dit gevoel. Een mens kan niet ophouden met verlangen, dan zou hij ophouden te bestaan. In de werkelijkheid kan hooguit sprake zijn van een gedeeltelijke bevrediging, waardoor het verlangen verschuift van het ene object naar het andere, op zoek naar de totale bevrediging, die in de kindertijd heeft bestaan. Doordat de volledige bevrediging in de realiteit uitblijft, blijft het verlangen altijd aanwezig en stuurt het onbewust het denken en handelen van het volwassen subject.

Samenvattend betekent dit dat Lacan onderscheidt maakt tussen behoefte en verlangen. Behoefte komt voor hem voort uit een puur fysiologische nood, waaronder hij vooral voedsel verstaat. Het verlangen richt zich voor hem steeds op een wisselend voorwerp en uiteindelijk gaat het om het verlangen van de mens om zich goed te voelen. Persoonlijke, individuele verlangens liggen aan de basis van wat mensen zullen doen of laten om zich goed te voelen. Lacan zegt hiermee dat verlangen, evenals de fysiologische behoefte, een basale nood is. In tegenstelling tot de piramide van Dernier zet hij het verlangen niet op een hoger niveau dan behoefte. Hij ziet beiden als een basale nood die in elk mens aanwezig is en die beide nodig zijn om te kunnen bestaan. Lacan heeft het alleen over fysiologische nood, waaronder hij eten en drinken verstaat. Een huis en kleding ziet hij als objecten van verlangen. Wanneer je die in je bezit hebt, verschuift het verlangen naar iets anders. Hoe hij veiligheid interpreteert wordt mij in zijn theorie echter niet duidelijk.

Dernier en Lacan hebben een ander idee over het ontstaan van verlangen; Volgens Lacan ontstaat verlangen vanuit een gemis aan eenheid, na de scheiding met de moeder en daarmee het ontdekken van de eigen identiteit. Volgens Dernier ontstaat het verlangen pas nadat aan basale voorwaarden is voldaan. Ik onderschrijf het idee van Lacan dat de mens het verlangen heeft om zichzelf goed te voelen, maar ga er als Dernier vanuit dat een mens zich in de eerste instantie richt op het vervullen van de basale noden als voedsel en veiligheid. Als aan die voorwaarden is voldaan ontstaat er ruimte om invulling te geven aan de persoonlijke ideeën over een beter leven. Als voorbeeld hiervan refereer ik aan de verhalen van vluchtelingen en daklozen waarin voedsel en veiligheid als eerste levensbehoeften worden genoemd.

Lacan zegt dat een verlangend mens zichzelf levend voelt en genot kan beleven aan dit gevoel. Het verlangen is voor hem principieel onbevredigbaar en blijft dus altijd aanwezig. Volgens hem houdt een mens op te bestaan als hij ophoudt met verlangen. Hij geeft

daarmee aan dat het verlangen een belangrijk existentieel thema in het leven van de mens is. Het feit dat hij beschrijft dat het verlangen niet ophoudt te bestaan, is een verbreding van mijn visie op verlangen.

Concluderend voegt Lacan aan de oorspronkelijk geformuleerde visie over verlangen twee nieuwe aspecten toe. Hij stelt allereerst dat het gemis aan eenheid de basis voor het verlangen is. Het zoeken naar eenheid vormt voor hem een drijfveer bij het streven naar invulling van het verlangen. Tevens zegt Lacan dat de taal een belangrijke rol speelt bij de vorming van de identiteit van een persoon omdat taal een persoon de mogelijkheid geeft om zichzelf te onderscheiden. Daarnaast kan door middel van de taal uitdrukking worden gegeven aan verlangen. Lacan beweert echter dat dit nooit volledig zal lukken omdat de taal hierin tekort schiet. Toch schrijft hij dat verlangen vraagt om een uitingsvorm, waarmee hij nog een ander aspect aandraagt; als taal tekort schiet, zullen mensen zoeken naar een andere uitingsvorm.

In het levensverhaal van Henriette Roland Holst wil ik nader onderzoeken in hoeverre de beide elementen van verlangen die Lacan toevoegt, het gemis aan eenheid en het belang van taal als tekort schietende uitdrukkingsvorm van verlangen een rol hebben gespeeld.

3.2 Etty Hillesum (1914-1943)

"Ik moet mijn verlangen opvoeden, het moet zich waardig gedragen."

Etty Hillesum

3.2.1 Inleiding

Etty Hillesum, een jonge Joodse vrouw, houdt tijdens de Duitse bezetting een dagboek bij en schrijft later brieven vanuit kamp Westerbork. Zo onderzoekt zij de relatie tot zichzelf en die tot haar buitenwereld. Haar dagboek vormt een belangrijke inspiratiebron rondom existentiële thema's als liefde, vrijheid en intuïtie. Ook schrijft zij op een reflectieve filosofische wijze over verlangen. Verlangen is zo aanwezig in haar dagboek dat het op allerlei manieren betekenis krijgt. Verlangen komt bijvoorbeeld ter sprake als 'het verlangen naar de magnolia als naar een levend wezen'¹⁶, of haar verlangen om een keer naar Rusland te reizen. Daarnaast schrijft zij meerdere malen over het verlangen om zich uit te drukken, om een vorm te vinden voor wat in haar leeft.¹⁷ Het feit dat verlangen een belangrijk thema is in het werk van Etty Hillesum en dat zij het filosofisch benadert, is voor mij reden geweest om haar geschriften over verlangen op te nemen in het theoretisch deel van deze scriptie. In haar dagboek beschrijft Etty Hillesum het streven naar inzicht in hoe zij zich verhoudt tot datgene waarnaar zij zozeer verlangt of waarnaar het verlangen reikt, een verlangen naar verbondenheid en samenhang. Hieronder zal ik dit nader uitwerken.

3.2.2 Hillesum: behoefte en verlangen

Aanvankelijk is het begrip verlangen bij Etty Hillesum het meest aan de orde in relatie tot Julius Spier. Spier is een Duitse psychotherapeut en handleeskundige die studeerde bij Carl Gustav Jung, de bekende Zwitserse psychoanalyticus. In 1941 heeft Etty met hem contact gezocht omdat zij haar geestesgesteldheid, haar geremd gemoed, angsten en chaos wilde onderzoeken. In het dagboek is te lezen hoe de relatie met Spier steeds meer verdiept en tot een liefdesrelatie uitgroeit. In haar verlangen om ook een fysieke relatie met Spier te hebben worstelt zij om het verlangen hiervan los te zien. Zij benoemt dit in het volgende citaat:

"Is dat verlangen naar hem alleen maar in toevallige momenten of wordt het een organisch proces, waarin dat verlangen groeit en rijpt tot onafwendbare overgave. Ik begin langzamerhand te geloven dat het laatste het geval is. Maar dan moet ik ook geduld hebben om dit verlangen te voldragen naar zijn einde. Iedere keer heb ik het me weer gezegd:

¹⁶ Hillesum E., Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943, 3^e druk, Amsterdam, 1991, p. 366.

¹⁷ Jorna T., Costa de D., *Van aandacht en adem tot ziel en zin.*, Utrecht, 1999, p. 445.

*geduld. Ik moet dan eerst afwachten of dit verlangen levensvatbaar is, of het niet alleen bloeit in de fantasieën van de nacht, maar of het ook opgewassen is tegen de nuchterheden van de dag.”*¹⁸

Etty onderzoekt hiermee de waarde en echtheid van het verlangen. In haar dagboek schrijft Etty over de strijd die haar lichaam en geest voeren. Aan de ene kant verlangt haar lichaam naar een seksueel moment maar ze beseft tegelijkertijd dat het verlangen verder reikt dan de invulling van dat ene moment. Hier maakt Etty het verschil tussen het bevredigen van de behoefte en het vervullen van het verlangen. Daarnaast zegt zij dat *“een echt verlangen zich moet onderscheiden van wensen en begeerten.”*¹⁹ In haar dagboek maakt zij verder niet duidelijk wat zij verstaat onder wensen en begeerten en welk onderscheid zij hierin maakt.

3.2.3 Hillesum: verlangen en verbondenheid

In het dagboek van Etty Hillesum is te lezen dat zij het lichamelijke verlangen steeds meer gaat onderscheiden van het werkelijke grote verlangen. Het verlangen naar Spier wordt voor haar een verlangen naar de man in het algemeen, naar de ander. Steeds meer wordt het een verlangen voorbij het lichamelijke en de man, wat verwijst naar een groter alomvattend ‘iets’. Zij bedoelt hiermee te zeggen dat naast de feitelijke verbondenheid door middel van het huwelijk je ook de verbondenheid kunt ervaren met de ander ook al is diegene niet in je nabijheid. Etty omschrijft dit als volgt: *‘Niet de levens zijn dan verbonden, maar de zielen. Dat is waar wij mensen naar verlangen.’*²⁰ Het verlangen wordt in deze zienswijze tot iets gemeenschappelijks gemaakt, de mens is een verlangend wezen. Het verlangen is volgens Etty onderdeel van de bestemming naar verbondenheid. Dit is te herkennen in de woorden die zij gebruik in haar dagboek; ‘gebondenheid aan’ transformeert zich tot ‘verbondenheid met’. De in oorsprong lichamelijke behoefte en de wil de ander te bezitten veroorzaakt bij Etty onrust, waar zij zich niet door wil laten bepalen. Zij gaat zich gaandeweg meer op zichzelf richten, kan daardoor de ander steeds meer los laten en ervaart hierdoor juist een verbondenheid met de ander. Haar verlangen wordt niet meer aan een ander gekoppeld. Zij omschrijft dit als: ‘vrij zijn tot de ander’ en zegt:

“Ik heb me met hem toen verbondener gevoeld dan ooit, maar me ook vrijer dan ooit van hem gevoeld. Ik draag hem in me mee als een stuk van m’n lichaam en m’n ziel. Maar ik zal

¹⁸ Hillesum E., Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943, 3^e druk, 1991, p. 271.

¹⁹ Ibidem, p. 279.

²⁰ Ibidem 409-410

*vrij en op mijzelf blijven en nooit m'n leven aan dat van een ander binden. Op deze manier kan ik vrijer en rijker in het leven staan.*²¹

3.2.4 Hillesum: verlangen als levenskracht

Wanneer Etty beseft dat ze alleen moet leven 'zonder man die voor de buitenwereld zekerheid vertegenwoordigt', denkt ze eerst dat dit betekent dat ze iets bijzonders moet presteren, bijvoorbeeld door een geweldig interessant boek te schrijven, als een concretisering om in zichzelf te kunnen geloven. Ze schrijft echter tegelijkertijd dat zoiets materieels en grijpbaars neerkomt op 'de zin van het leven buiten je om constitueren', terwijl haar verlangen juist uitgaat naar 'eenvoudig te zijn'.²² Zij omschrijft hiermee haar verlangen om de zin van het leven in de eenvoud vanuit zichzelf, van binnenuit wil laten komen. Etty Hillesum doet dit door contact te maken met haar eigen innerlijk. Etty beschouwt het innerlijk als de essentie van de mens, een bron van waaruit levenskracht ontstaat. Het innerlijk is voor haar de ruimte waar nieuw leven wordt geschapen en zij omschrijft dit als het meest wezenlijke deel van zichzelf, als de bron van waaruit zij gevoed wordt.²³ Etty Hillesum schrijft over haar verlangen om te leven vanuit de bronnen in zichzelf. Deze innerlijke bronnen beschrijft zij als 'voorgevoelens en intuïtie' en worden door Etty vaak geplaatst tegenover de gedachten, het verstand. In haar geschriften wordt duidelijk hoe zij hiermee worstelt als zij schrijft:

*'Die bronnen, die zuivere, eeuwige bronnen zijn weer verbarricadeerd door de zware molenstenen van de gedachten.'*²⁴

Hoe bepalend deze innerlijke bronnen voor Etty haar levenshouding zijn wordt duidelijk wanneer zij onderscheidt maakt tussen de feiten, de verwerking en de innerlijke beleving van de objectieve werkelijkheid. Etty zegt dat het niet gaat om de feitelijkheden maar juist om de innerlijke houding, bepaalt vanuit de innerlijke bron, die men ertoe inneemt²⁵, zij zegt:

'De situaties waarin men zijn kan op deze aarde zijn niet zo vele: men is echtgenoot, men is vader, men is vrouw, men is moeder, men is in een gevangenis of bewaker van een gevangenis, het maakt niet zoveel verschil, dezelfde muren staan er om iemand. Maar hoé men zich innerlijk stelt tót de gebeurtenissen van het leven, dát bepaalt je lot. Dat is je leven.'

²¹ Hillesum E., Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943, 3e druk, Amsterdam, 1991, p. 501.

²² Ibidem, p. 133.

²³ Jorna T., Costa D. de, *Van aandacht en adem tot ziel en zin.*, Utrecht, 1999, p. 240.

²⁴ Ibidem, p. 87

²⁵ Ibidem p.241.

Voor Etty Hillesum is de intuïtie in ontwikkelde vorm de innerlijke stem die de leidraad is voor het doen en laten. Later komt het woord intuïtie in haar dagboeken niet meer voor. Het gaat haar dan vooral om dingen die voorbij en achter de intuïtie schuil gaan, zij omschrijft dit als 'het allerdiepste in me dat ik God noem' in haar dagboek zegt zij hier iets over dat duidelijk uitdrukt hoe zij dit ervaart:

*'Binnen in me zit een heel diepe put. En daarin zit God. Soms kan ik erbij. Maar vaker liggen er stenen en gruis voor die put, dan is God begraven. Dan moet hij weer opgegraven worden.'*²⁶

En later in haar leven:

*'Hiermee is misschien het meest volkomen uitgedrukt mijn levensgevoel: ik rust in mijzelf. En dat mijzelf, dat allerdiepste in mij, waarin ik rust, dat noem ik God.'*²⁷

Etty drukt hiermee uit dat zij, door het contact dat zij kan maken met zichzelf, haar innerlijke bron welke zij God noemt, kan komen tot de verbondenheid van waaruit zij kan verlangen. Het zoeken naar die bronnen in zichzelf is gedurende haar leven een voortdurend proces van ontdekking en groei geweest. Wanneer Etty in 1942 uitgeput is door het werk dat zij heeft gedaan in Westerbork en door de dood van Spier en zij er door een arts op wordt gewezen dat haar geestelijk leven teveel krachten van haar vergt, schrijft zij in haar dagboek:

*'Het is geloof ik juist meer de angst van de mensen, dat ze zich te veel verspillen zullen, die hun de beste krachten neemt. Wanneer men, na een lang en moeizaam proces, dat dagelijks verder gaat, is doorgebroken tot die oerbronnen in zichzelf, die ik nu maar God wens te noemen, en wanneer men er voor zorgt, dat die weg tot God vrij onverbarricadeerd blijft -en dat geschiedt door "werken aan zichzelf"- dan vernieuwt men zich steeds weer aan die bron en dan hoeft men ook niet angstig te zijn, dat men te veel krachten geeft.'*²⁸

Hieruit blijkt dat niet alleen de innerlijke bronnen zelf maar ook het verlangen van Etty voortdurend te werken aan deze bronnen voor haar een belangrijke levenskracht is. Het verlangen heeft hiermee een andere vorm gekregen.

Samenvattend concludeer ik dat Etty Hillesum een onderscheid maakt tussen behoefte en verlangen. Zij zegt dat echt verlangen zich moet onderscheiden van wensen en begeerten en zij onderzoekt de waarde en echtheid van het verlangen. Het verlangen waar Etty het hier

²⁶ Jorna T., Costa D.de., *Van aandacht en adem tot ziel en zin.*, Utrecht, 1999, p. 9

²⁷ Ibidem, p. 549

²⁸ Hillesum E., *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*, Utrecht, 1999, p. 566.

over heeft, staat voor haar los van een verlangen naar, en heeft dus geen directe invulling, maar is een verlangen op zich. Etty doelt hiermee op een verlangen dat uitstijgt boven het stoffelijke en brengt hiermee een niveau van verlangen aan. Zij verdiept daarmee mijn visie op verlangen namelijk: er bestaat een verlangen naar en daarboven uitstijgend, los van elke invulling, staat het verlangen op zich. Deze vorm van verlangen ontstaat voor Etty niet op een bepaald moment, maar is in de mens aanwezig. Om dit verlangen op zich te onderscheiden van het verlangen naar zal ik deze in dit onderzoek aanduiden als: *Verlangen*.

Dit betekent dat *Verlangen* ook op zich kan bestaan, zonder gericht te zijn op 'iets'. Een ongericht verlangen; het *Verlangen* zelf, dat wij als mensen kunnen ervaren. Dit *Verlangen* stijgt uit boven de situatiegebonden wens op verbetering van het leven, en is een individuele ervaring van mensen. Voor Etty Hillesum is het de taak van de mens om naar dit verlangen in zichzelf op zoek te gaan. Zij spreekt in dat kader over de zoektocht naar haar eigen innerlijke bronnen van verlangen, van waaruit zij levenskracht put. Deze zoektocht verloopt voor Etty via het innerlijk naar de intuïtie en voorgevoelens en de innerlijke bronnen die zij God noemt. Wanneer zij contact maakt met haar innerlijke bronnen geven zij haar een gevoel van verbondenheid van waaruit zij kan verlangen. Vooral de zoektocht naar deze innerlijke bronnen is voor Etty een proces van groei en ontwikkeling welke voor haar een belangrijke levenskracht vormt.

Etty Hillesum voegt aan de elementen van verlangen toe verbondenheid en de innerlijke bron. Ook in het levensverhaal van Henriette Roland Holst spelen beide elementen een rol. In hoeverre deze elementen in beide levensverhalen met elkaar overeenkomen wil ik nader onderzoeken.

3.3 Arnold Burms (1946) en Herman De Dijn (1943)

*‘Wat het menselijk verlangen het diepst beweegt,
heeft de ‘rijkdom van het onvoltooide’.*

Burms en De Dijn

3.3.1 Inleiding

Burms en De Dijn, de auteurs van het boek ‘De rationaliteit en haar grenzen’, zijn beiden als professor filosofie verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven. Volgens deze auteurs kent de mens drie fundamentele interesses, namelijk het verlangen om invloed uit te oefenen op gebeurtenissen (de manipulatie), het verlangen om te weten (de kennis) en het verlangen naar houvast in de wisselvalligheden van het bestaan (de zingeving). Dit verlangen naar houvast is een onderdeel van hun visie op zingeving en daardoor van belang voor het theoretisch perspectief. Hieronder zal ik de ideeën die zij hierover hebben nader uitwerken.

3.3.2 Het verlangen volgens Burms en De Dijn

Volgens Burms en De Dijn worden menselijke verlangens gedomineerd door een zingevende interesse die gericht is op betekenissen. Zij stellen vervolgens dat het diepste menselijke verlangen niet gericht is op een mentale toestand die streeft naar een volmaakte en definitieve vervulling, maar dat het wezenlijke verlangen zich richt op iets dat boven de mens uitstijgt en verder gaat dan het materiële. Dit verlangen kan zich vertalen in een verlangen naar concrete objecten die als ‘onbereikbaar’ worden ervaren. Het verlangen een Ferrari te bezitten gaat niet om de auto op zich maar om datgene waar het symbool voor staat namelijk status, aanzien, macht, vrijheid en om dat wat onbereikbaar lijkt, toch in bezit te kunnen krijgen.

3.3.3 Verlangen en behoefte

Burms en De Dijn (1999) maken een onderscheid tussen basale, reële behoeften zoals honger en dorst, en artificiële behoeften. Een artificiële behoefte wil zeggen dat een persoon eerst een waarde toegekend moet hebben aan iets voordat het de beleving van verlangen kan opwekken.

Zij gaan er echter ook vanuit dat menselijke verlangens vaak worden opgevat als behoeften. Burms geeft aan (1992) dat er ook verlangens zijn die een universeel karakter hebben die in het verlengde liggen van biologisch bepaalde noden: wie honger heeft verlangt naar voedsel, wie pijn heeft verlangt van de pijn te worden verlost, wie kou lijdt verlangt naar warmte etc..

Daar waar honger door Burms en de Dijn (1999) gezien worden als basale behoefte, omschrijft Burms (1992) dit als verlangen die in het verlengde ligt van 'nood'. Deze behoeften zouden, volgens Burms, eigenlijk verlangens zijn. In dit kader zou het betekenen dat in tijden van nood verlangen ontstaat. Dit scheidt onduidelijkheid; is een verlangen naar voedsel, in tijden van nood, niet een basale behoefte aan voedsel? Na bestudering van zijn artikel wordt het niet duidelijk hoe het verlangen en behoefte zich tot elkaar verhouden. Burms en de Dijn maken vooralsnog alleen een onderscheid in behoeften; een basale behoefte of een artificiële behoefte, maar geven geen duidelijk onderscheid in behoefte en verlangen.

De artificiële behoeften worden volgens Burms en de Dijn gecreëerd door de samenleving die voortdurend schijnwaarden en daarop afgestemde kunstmatige behoeften voortbrengt. Dit raakt volgens hen echter niet de kern van wat verlangen inhoudt. De artificiële behoefte heeft volgens hen namelijk betrekking op het feit dat de behoefte door een persoon eerst een waarde toegekend heeft gekregen alvorens het de beleving van verlangen kan opwekken. Het toekennen van de waarde hangt af van de betekenis die we er aan geven. Zoals Burms en De Dijn in het volgende citaat verwoorden:

*"Menselijke wezens verlangen naar datgene wat hen, binnen een bepaalde context, als zinvol verschijnt of hen "iets zegt". Of iets al dan niet aanspreekt hangt dan niet af van individuele keuze, maar wel van collectieve cultuurbepaalde processen."*²⁹

Hiermee wordt bedoeld dat de betekenis die we aan iets geven pas van belang is in een netwerk van betekenissen. Als anderen er ook waarde aan hechten, zal de waarde ervan toenemen. Welke waarde er aan bepaalde dingen gegeven wordt verschilt van cultuur tot cultuur. Een voorbeeld hiervan is het ontstaan van het verlangen om bepaalde merkkleding te bezitten. Omdat een bepaald type schoen van een bepaald merk door veel jongeren wordt gedragen, en zogenaamd 'in' is onder jongeren, ontstaan het verlangen bij anderen om ook in het bezit te komen van deze schoenen. De schoenen vertegenwoordigen een bepaalde waarde die statusverhogend kan zijn of de jongere het gevoel geeft erbij te horen, het heeft hiermee een identiteitswaarde gekregen. Met andere woorden omdat anderen er ook waarde aan hechten zal de waarde ervan toenemen.

Burms (1992) zegt hierover dat:

"Het verlangen om iets te bereiken of een welbepaald soort persoon te worden niet rechtstreeks uit zichzelf voortkomt, maar al een respons is op de aansprekingskracht van

²⁹ Burms A. en De Dijn H., 'De rationaliteit en haar grenzen.' *Kritiek en deconstructie.*, 5e druk, 1999, p. 24.

collectieve betekenissen waarvan ik onder de indruk ben en waaraan ik op de één of andere manier wil participeren."³⁰

Ook de tijd of periode waarin wij leven is van belang voor de betekenis die wij geven; de computer was in ons land ooit ook van grote betekenis, toen die net op de markt kwam. Het verlangen staat daarmee onder invloed van cultuur én van de tijd.

Burms en de Dijn zeggen daarmee dat een artificiële behoefte een verlangen kan worden als er een waarde aan gegeven wordt die van cultuur tot cultuur kan verschillen. Het verlangen dat is ontstaan staat tevens onder invloed van de tijd en plaats. Een behoefte kan universeel zijn, dat wil zeggen altijd en overal voor iedereen geldend, zoals honger en dorst. Hiermee geven zij een ander onderscheid aan tussen behoefte en verlangen. Dernier gaat bij het ontstaan van verlangen uit van niveau's van leven waarbij de voorwaarde van een onbedreigd leven bepalend is. Burms en de Dijn gaan uit van bepalende culturele betekenisgeving waaronder het verlangen ontstaat en zijn daarmee aanvullend op de theorie van Dernier. Ze leggen beiden de nadruk op een ander element bij het ontstaan van verlangen.

3.3.4 Verlangen naar erkenning in relatie tot zinervaring

Volgens Burms en De Dijn zijn menselijke verlangens niet uitsluitend of hoofdzakelijk gericht op het verwerven van aangename ervaringen maar verlangt de mens dat zijn leven zin of betekenis heeft. Zij zeggen dit als volgt:

*"Wij willen dat ons bestaan méér is dan een aaneenschakeling van prettige ervaringen; wij willen ook op één of andere wijze verbonden zijn met een externe realiteit met iets wat ons als individu overstijgt".*³¹

Hiermee wordt een aspect van zingeving aangesproken dat gericht is op het verlangen om zichzelf in een groter geheel te plaatsen dat de grenzen van ons beperkte en alledaagse bestaan overstijgt; het aspect van transcendentie. Jezelf verbonden te voelen en / of weten met een andere externe realiteit maakt dat de zin van het leven opgeroepen wordt. Burms en de Dijn geven in hun boek aan dat het verlangen naar zin vooral wordt gerealiseerd binnen verbanden die van godsdienstige, morele of esthetische aard zijn.

Over het verlangen naar erkenning zeggen Burms en de Dijn dat mensen in algemene zin niet alleen verlangen naar zaken van materiele aard. Als je mensen zou vragen waar ze naar verlangen, worden ook waardering of erkenning genoemd. Zij willen graag voor anderen van belang zijn, geapprecieerd en erkend worden. In ons verlangen naar erkenning willen wij

³⁰ Burms A.. *Humanisme en ervaring van zin*. In: Vragen naar Zin. Baarn, 1992, p. 47.

³¹ Burms A. en De Dijn H., *'De rationaliteit en haar grenzen.'* *Kritiek en deconstructie.*, 5^e druk, Assen, 1999, p. 8

alleen maar geapprecieerd, bewonderd of erkend worden door personen die een zekere onafhankelijkheid tegenover ons kunnen bewaren. Erkenning wordt waardeloos wanneer ze ons gegeven wordt door iemand die we volledig in onze macht hebben. Je voelt je namelijk pas erkend door de ander als deze door jou niet instrumenteel gebruikt kan worden en de ander dus niet door jou gemanipuleerd is. Erkenning hebben we niet in onze eigen macht, we zijn daarbij afhankelijk van iemand anders. Iemand die onafhankelijk staat ten opzichte van jou en er niet op gericht is om jouw verlangen te bevredigen. Erkenning is belangrijk omdat er ook een mogelijkheid bestaat van het verlies ervan. Verlies aan erkenning of afwijzing zijn negatieve ervaringen die we liever niet willen ervaren.

Samengevat betekent dit in de theorie van Burms en De Dijn dat het verlangen naar erkenning, mits niet manipulatief verkregen, een verbondenheid geeft welke door mensen als zingevend ervaren wordt. Het verlangen om voor anderen van belang te zijn, om door anderen geapprecieerd of erkend te worden kan geen onafhankelijk doel zijn; de zin wordt alleen ervaren omdat er de mogelijkheid is van zinverlies, het afgewezen worden. De onafhankelijkheid van de ander ten opzichte van jezelf is hierin bepalend. In analogie met zinervaring geldt ook dat zodra je de ander instrumenteel gaat benaderen, je niet tot een zinervaring kunt komen.

Concluderend betekent het dat Burms en de Dijn geen duidelijk onderscheid maken in behoefte en verlangen. Wel onderscheiden zij de basale behoefte zoals honger en dorst en de artificiële behoefte die betrekking heeft op het feit dat een persoon eerst een waarde toegekend moet hebben aan iets voordat het de beleving van verlangen kan opwekken. De waarde die wordt toegekend wordt beïnvloed door cultuur en tijdsbeeld. Verlangen staat daarmee ook onder invloed van deze factoren.

Bij Burms en De Dijn is de verbondenheid met 'de ander' van belang omdat daarin het aspect van erkenning is meegenomen. De erkenning die van de ander komt is van transcendentale waarde doordat de erkenning niet cognitief is of manipulatief verkregen. Dit is voor Burms en De Dijn analoog aan het zingevingsproces; om zin te kunnen ervaren moet je de ander of het andere onafhankelijk laten. De houding die daarbij van belang is een houding van ontvankelijkheid, het open kunnen staan voor een groter 'iets'. In de theorie van Burms en De Dijn gaat het voornamelijk om het verlangen van de mens zin en betekenis te geven aan zijn leven. Naast dit aspect voegen zij, vanuit hun theorie over verlangen, de elementen transcendentie en erkenning toe.

Vanuit deze theorie wil ik nader gaan onderzoeken óf en in welke mate erkenning in het leven van Henriette Roland Holst van een rol heeft gespeeld. Tevens wil ik het element transcendentie in haar levensverhaal onderzoeken. Daarnaast wil ik een uitspraak doen óf en op welke manier haar verlangen naar zin, het zingevende aspect van haar leven, zich heeft afgespeeld in de betekenisconstructies die Burms en De Dijn hebben aangedragen: de betekenisconstructies die van godsdienstige, morele of esthetische aard zijn.

4 VERBINDING THEORIE EN BIOGRAFISCH MATERIAAL

“Door een verlangen gaan alle dingen opbloeien.”

Marcel Proust

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 3 zijn vanuit de verschillende theoretische perspectieven een zestal elementen van verlangen naar voren gekomen. Lacan ziet *het gemis aan eenheid* als basis voor het verlangen. Vanuit *gemis* ontstaat het *zoeken naar eenheid* wat voor Lacan de drijfveer vormt bij de invulling van het verlangen. Tevens zegt Lacan dat *de taal* een belangrijke rol speelt bij de vorming van de identiteit omdat taal een persoon de mogelijkheid geeft om zichzelf te onderscheiden. Daarnaast kan door middel van *de taal* uitdrukking worden gegeven aan verlangen. Het theoretisch perspectief van Etty Hillesum laat zien dat het de taak van de mens is om naar het *Verlangen* in zichzelf op zoek te gaan. Zij spreekt in dat kader over de zoektocht naar haar eigen *innerlijke bronnen* van verlangen van waaruit zij levenskracht put. Tevens beschrijft zij dat doordat zij de ander steeds meer los kan laten er juist een *verbondenheid* met de ander ontstaat. Haar verlangen wordt niet meer aan een ander gekoppeld. Etty Hillesum reikte tevens een verdieping van verlangen aan door ‘verlangen naar’ te onderscheiden van ‘verlangen op zich’ verder aangeduid als: *Verlangen*.

Het theoretisch perspectief van Burms en De Dijn tenslotte bracht naar voren dat het verlangen naar *erkenning*, mits niet manipulatief verkregen, een verbondenheid geeft welke door mensen als zingevend ervaren wordt. De *erkenning* die van de ander komt is van *transcendente* waarde doordat de erkenning niet manipulatief is verkregen, maar door een werkelijke ander wordt aangereikt.

De genoemde elementen kunnen worden beschouwd als, een wetenschappelijk, gevormde blik van waaruit het biografisch materiaal Henriette Roland Holst zal worden geanalyseerd. In hoofdstuk 6 zal ik de elementen van verlangen in verband brengen met een situatie, gebeurtenis of beleving uit het leven van Henriette Roland Holst. Dit houdt in dat ik haar levensverhaal zal gebruiken om de zes elementen van verlangen te verbinden met de praktijk. Het op deze manier beschouwen en interpreteren van een levenspraktijk komt voort uit de fenomenologische hermeneutiek, een filosofische stroming waarin men zoekend in teksten en verhalen de betekenis probeert te ontdekken of construeren die de tekst oproept

of in zich bergt. In de volgende paragraaf zal ik hier dieper op ingaan op de achtergrond van deze werkwijze.

4.2 Fenomenologische hermeneutiek

Fenomenologie is ontleend aan het Griekse woord *phainomenon* en betekent verschijnsel. Verschijnselen van dingen of voorvallen, gebeurtenissen of toestanden zoals ze aan ons verschijnen. Fenomenologie gaat er vanuit dat er geen andere werkelijkheid is dan die welke aan ons verschijnt.³² Fenomenologie valt binnen het domein van de beleving en gaat uit van intuïtieve, onvoorwaardelijke en direct ervaren van verschijnselen die zich aan ons presenteren, deze fungeren als startpunt voor onze kennis van de wereld. Van hieruit proberen we de essentiële eigenschappen, ofwel het wezen van de ervaringen en de essentie van wat we ervaren, af te leiden.³³

Hermeneutiek is als begrip ontstaan in de oudheid en duidt op de uitleg en vertaling van berichten die door de goden der Griekse mythologie aan mensen werden gegeven. Letterlijk betekent het begrip de leer van het uitleggen of interpreteren. Vooral in het werk van de Duitse filosoof Wilhelm Dilthey (1813 – 1911) is het begrip *hermeneutiek* verbreed tot leer van het leven zelf, het begrijpen van het leven. Volgens Dilthey ging het daarin ook om de persoonlijke verhalen van mensen. Hij was van mening dat de individuele mens moet worden beschreven in de context van zijn eigen geschiedenis. Ook de manier waarop individuen reageren op maatschappelijke gebeurtenissen en deze verwerken speelt hierin een rol. Dit betekent dat gebeurtenissen in zijn bijzonderheid moeten worden gezien vanuit individuele, niet herhaalbare feiten. Een belangrijk uitgangspunt in de filosofie van Dilthey was; 'Wat de mens is, vertelt hem alleen zijn geschiedenis.'³⁴ Met deze uitspraak maakt hij duidelijk dat in het zoeken naar een antwoord op de vraag; 'Wie ben ik?', je jezelf pas kunt begrijpen als je ook notie hebt van je eigen levensgeschiedenis.

Voor wat betreft de objectiviteit binnen de hermeneutiek introduceert de filosoof Gadamer (1900 -2002) de theorie over het *Verstaan*, ofwel het begrijpen van de te interpreteren tekst. Verstaan vereist volgens Gadamer het open kunnen staan voor iets of de ander, het betreft hier een gedachtewisseling en integratie van wat de schrijver heeft geschreven en de lezer van de tekst. Of, om in de termen van Gadamer te blijven, het betreft hier een horizonversmelting tussen de schrijver van de tekst en degene die de tekst interpreteert. De kerngedachte in deze theorie is dat de tekst een object is dat begrepen moet worden. Om tot dit begrip te komen treedt degene die de tekst interpreteert deze met eigen ervaring

³² Bersselaar, van den, V., *Het domein van de beleving. Wetenschapsfilosofie in veelvoud.*, in: Modulenboek Mensenlevens in films., 2006, P. 128

³³ Widdershoven, G., *Filosofen van deze tijd.*, 2000, p. 46

³⁴ Prinsenbergh, G., *Biografisch leren en werken. Het levensverhaal in kaart brengen.*, 2005, P. 24.

tegemoet en geeft vervolgens een eigen betekenis aan deze tekst.³⁵ Er is in dit opzicht geen sprake van een objectieve reconstructie van de tekst maar het gaat om een geïnterpreteerde werkelijkheid van de tekst. Deze interpretatie beoogt een leven begrijpelijk te maken door te laten zien dat het een bepaalde richting aangeeft. Deze richting wordt in de interpretatie expliciet gemaakt en daarmee gevormd en veranderd. Bij de interpretatie van de tekst gaat het er om wat het geïnterpreteerde ons te zeggen heeft.

Interpreteren veronderstelt een relatie, ofwel de zogenoemde hermeneutische cirkel tussen vooroordeel en begrip. De hermeneutische cirkel, ontleend aan de filosoof Heidegger, impliceert dat er, omdat we voortdurend interpreteren, altijd een 'voor-begrip' aanwezig is waarop het interpreteren berust. Dit 'voorbegrip' is een eerste aanname voordat wij gaan interpreteren.³⁶ Het voorbegrip is al aanwezig voordat we beginnen te lezen. Onze blik is namelijk door kennis en ervaring gevormd van waaruit we de wereld en ook teksten waarnemen. Wanneer wij bijvoorbeeld een boek beginnen te lezen interpreteren we de tekst op een bepaalde manier en vormen in het eerste hoofdstuk al een indruk van het werk als geheel. We kunnen ons bewust worden van ons vooroordeel door aantekeningen te maken in de kantlijn van de tekst. Als we de tekst nog een aantal keren doorlezen komen we tot de wezenlijke kern van de tekst en maken we een verbinding met de wezenskern in de tekst (fenomenologie). Door de tekst op deze manier te behandelen gaan we ons op een bepaalde manier tot de tekst verhouden en leren we onszelf (her)kennen in de existentiële thema's die in de tekst een rol spelen. Wanneer de nadruk komt te liggen op onderzoek van existentiële thema's, kunnen we gebruik maken van existentieel biografisch onderzoek. Existentieel biografisch onderzoek is een narratieve methode³⁷ die wordt gebruikt om zich bewust te worden van de inhoud van de eigen gedachten, gevoelens en herinneringen.³⁸ Het gaat uit van het vorm geven aan en interpreteren van het eigen levensverhaal om zodoende meer inzicht te krijgen in een existentiële thematiek. In het existentieel biografisch onderzoek wordt een door de persoon zelf geformuleerde existentiële vraag als leidraad genomen om het eigen levensverhaal en de daaraan gekoppelde emoties en betekenissen bewust te worden en tot uitdrukking te brengen.³⁹ Dit betekent dat gebeurtenissen op zichzelf geen betekenis hebben, wij moeten ze duiden en interpreteren zodat ze betekenis krijgen.

³⁵ Widdershoven, G., *Filosofen van deze tijd.*, 2000, p. 49.

³⁶ Ibidem, p. 52

³⁷ Het woord 'narratief' stamt van het Latijnse woord *narrare* wat vertellen betekent. Narrativiteit kunnen we dus omschrijven als 'het verhalende'. Bron: Banning, H., Banning-Mul M., *Narratieve begeleidingskunde.*, p. 9.

³⁸ Brouwer, I. *De transformerende kracht van existentieel biografisch onderzoek.* In: Tijdschrift voor Humanistiek, september 2002, p. 24

³⁹ Tijdschrift voor Humanistiek, Thema Narrativiteit: Het belang van levensverhalen., september 2002, p. 24

4.3 Verbinding theoretisch perspectief en biografische materiaal

Het biografisch materiaal, het levensverhaal van Henriette Roland Holst, wordt in dit onderzoek gebruikt om inzicht te krijgen op welke manier verlangen in een mensenleven tot uitdrukking kan komen. In hoofdstuk 2.6 gaf ik een beschrijving van de wijze waarop ik het biografisch materiaal heb geanalyseerd. In hoofdstuk 3 heb ik het theoretisch perspectief vorm gegeven vanuit drie verschillende invalshoeken om een zo breed mogelijk spectrum te geven van de manier waarop verlangen gedefinieerd kan worden. Deze invalshoeken zijn de psychoanalytische theorie van Lacan, de filosofische benadering van Burms en De Dijn en de reflectieve bespiegelingen van Etty Hillesum. De hierin naar voren gekomen elementen van verlangen probeer ik terug te vinden in het leven van Henriette Roland Holst, door het biografisch materiaal te beschouwen en te interpreteren zoals in hoofdstuk 4.2 is beschreven. Op deze manier is het mogelijk om samenhang te ontdekken in het levensverhaal van Henriette Roland Holst en om eventuele lacunes in het theoretisch perspectief op te sporen. Daarnaast is het mijn bedoeling om, door middel van deze werkwijze te komen tot een persoonlijke visie op verlangen en om antwoord te geven op de onderzoeksvraag. *‘Welke existentiële elementen van verlangen spelen een rol in het leven en werk van Henriette Roland Holst en wat is de invloed hiervan op de keuzes die zij maakt om tot het ideale of goede leven te komen?’*

5 HENRIETTE ROLAND HOLST (1869 -1952)

"De zachte krachten zullen zeker winnen in 't eind."

Henriette Roland Holst

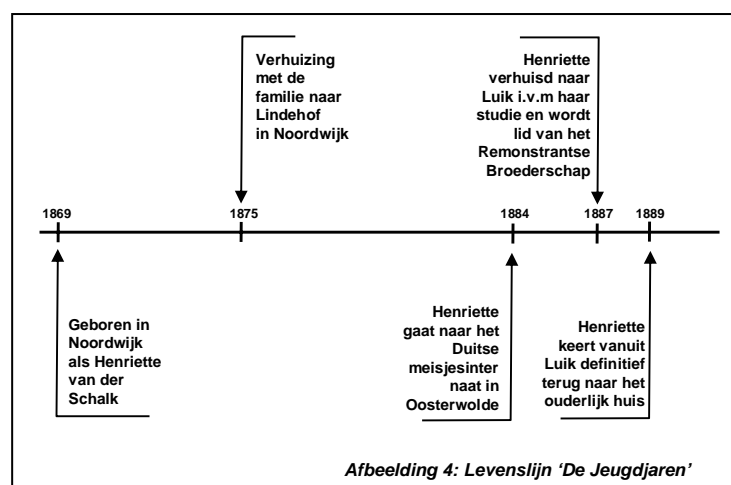
5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik uitgebreid ingaan op het levensverhaal van Henriette Roland Holst. Aan de hand van haar levenslijn vertel ik over haar jeugdijaren, haar ontwikkeling als dichteres, haar jaren als socialiste, communiste en uiteindelijk religieus-socialiste. De belangrijkste gebeurtenissen in haar leven heb ik ter illustratie op een levenslijn in beeld gebracht. Deze gebeurtenissen zijn willekeurig boven of onder de levenslijn geplaatst en zegt niets over de waardering of betekenis die het voor Henriette Roland Holst in haar leven heeft gehad.

Ik heb er voor gekozen om haar levensverhaal zo uitgebreid mogelijk te beschrijven omdat daarmee ook duidelijk wordt binnen welke sociaal maatschappelijke context Henriette Roland Holst geplaatst dient te worden. Immers het schetsen van een beeld van de tijd waarin iemand heeft geleefd en daarbinnen de heersende opvattingen en gebruiken, is van belang bij de interpretatie van het individuele levensverhaal.

5.2 Jeugdijaren

Op 24 december 1869 werd Henriette Goverdine Anna van der Schalk in Noordwijk geboren. Haar vader was Theodoor van der Schalk, een notaris; haar moeder Anna van der Schalk - van der Hoeven was huisvrouw en zorgde voor het gezin dat verder bestond uit een twee jaar oudere broer en een zeven jaar jonger zusje. Het was een voornaam

burgerlijk gezin met een liberaal christelijke achtergrond, hoewel de kerk niet meer werd

bezocht. De opvoeding die Henriette kreeg was duidelijk anders dan die van de andere dorpskinderen aangezien zij gedurende haar kindertijd niet naar de gewone dorpschool ging maar privé-les kreeg van een gouvernante. Toen zij hiervoor de leeftijd had werd zij door haar ouders op het Duitse meisjesinternaat Oosterwolde in Arnhem geplaatst, waar zij in het totaal vier jaar doorbracht. Zij kon hier echter haar draai moeilijk vinden. Haar medeleerlingen –voornamelijk ‘stadsjuffrouwen’- vonden Henriette maar een raar kind, een beetje provinciaals en verwaand. Henriette trok zich daarom veel terug in haar droomwereld. Ze las erg veel en werd vooral geboeid door vrijheidshelden als Giuseppe Garibaldi en George Washington. Henriette beschouwde zichzelf als idealistisch, in tegenstelling tot haar medeleerlingen die zij vooral ‘nuchter en realistisch’ vond.⁴⁰ In één van de eerste gedichten, die zij schreef in 1884 toen zij op Oosterwolde verbleef, beschrijft zij voor het eerst de troost van fantasie en het geluk dat de poëzie haar geeft:

*Beklagenswaardig hij wiens harte
Naar d'aard slechts leeft
Geen heilging in de vreugd en smarte
Geen troost dan heeft,*

Een strofe later schrijft zij:

*Maar 'k wil nog eenmaal het woord herhalen
Zoo waar en rein
Men kan niet zonder idealen
Gelukkig zijn.*

Voor Henriette was het hebben van idealen een belangrijke bron voor het krijgen van levensenergie. Maar wat voor haar het meest belangrijk was drukte zij uit in de laatste strofe van dit gedicht:

*En wil ik U nu eens verhalen
Wat wel van al die idealen
Het dierbaarst is aan 't hartemijn,
't is dat wij saam in vrede leven
Elkaar geen valsche stooten geven
En bits, nog scherp, nog vinnig zijn.⁴¹*

⁴⁰ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*. 1^e druk, 1949, P. 23-26

⁴¹ Borgers G. e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd*, 1979, P. 62

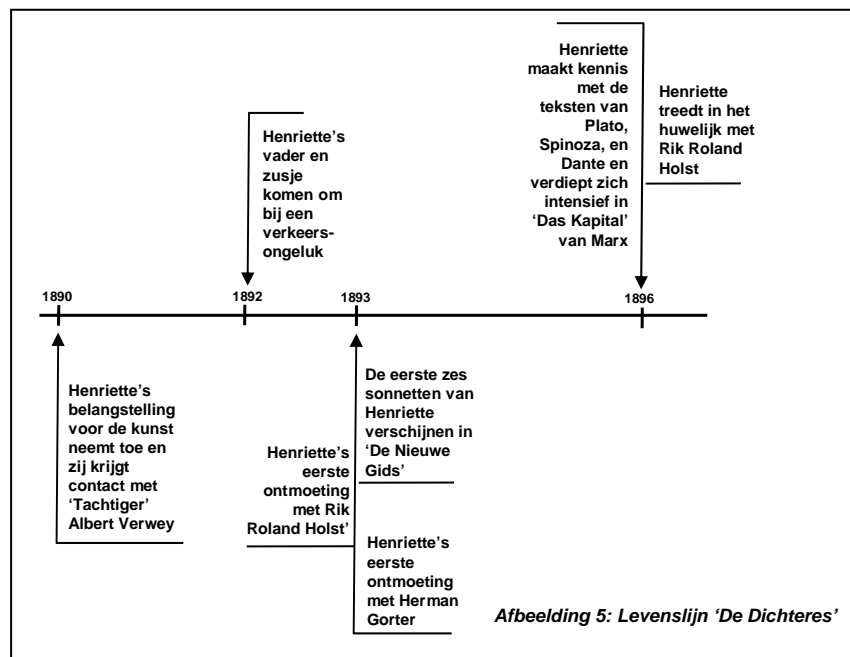
Zeker in de context geplaatst van haar eenzame leven op het meisjesinternaat kan uit deze laatste strofe worden begrepen dat Henriette er naar verlangde om door haar medeleerlingen geaccepteerd en gerespecteerd te worden. Haar gedrag leidde echter tot conflicten met haar medeleerlingen en een uiteindelijke zenuwcrisis is er de oorzaak van dat zij tijdelijk weer terug gaat naar haar ouderlijk huis om vervolgens tot haar achttiende jaar Frans in Luik te studeren.

Vanaf 1889, na haar studie in Luik, woont Henriette weer definitief thuis en houdt zij zich voornamelijk bezig met muziek en literatuur. In dezelfde tijd liet zij zich aannemen door de Remonstrantse Broederschap in Leiden. Door haar opvoeding – haar ouders waren vrijzinnig protestant en het meisjesinternaat in Oosterwolde was eveneens vrijzinnig- was Henriette met deze geloofsgemeenschap in aanraking gekomen. Wat haar binnen het Remonstrantse Broederschap erg aansprak was de beginselverklaring waarin men trouw beloofde aan principes van vrijheid en verdraagzaamheid. Haar aansluiting bij deze kerk lijkt niet zozeer een uiting van een duidelijk omlijnd geloof te zijn geweest, maar vooral een zoeken naar een gemeenschap waarin zij zich thuis voelde.⁴²

Een belangrijke gebeurtenis in 1892 in het leven van Henriette is het dodelijke ongeluk van haar vader en zusje, zij blijft alleen achter met haar moeder en broer.

5.3 De Dichteres

Rond het jaar 1890 wordt bij Henriette de belangstelling voor de kunst en alles wat daarmee te maken heeft steeds groter. In haar autobiografie schrijft zij: 'Elke kunstenaar was voor mij een halfgod en tevens voelde ik dat ik zelf in de sfeer behoorde, waarin zij woonden. Maar ik kon de toegang niet vinden'.⁴³

⁴² Praag van J.P., *Henriette Roland Holst. Wezen en werk*. P.43; Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*. 1^e druk, 1949, P. 30

⁴³ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*. 1^e druk, 1949, P. 59

Vooral het door 'De Beweging van Tachtig' opgerichte tijdschrift *De Nieuwe Gids* heeft haar belangstelling. Deze Beweging, ook wel de Tachtigers genoemd, werd gevormd door een groep jonge dichters die stonden voor vernieuwing van de poëzie. Zij hadden zich afgewend van de in hun ogen zelfgenoegzame burgerlijke maatschappij. Van de moralistische oudere generatie moesten zij niets hebben. Zij wilden zich onderscheiden van de oudere generatie door het loslaten van het 'nuttigheidsprincipe'. Dit wilde zeggen dat kunst voor hen bij uitstek een esthetische functie kreeg. Zij streefden er naar dat het gebruik van clichés achterwege werd gelaten ten gunste van de oorspronkelijkheid in beeldspraak en zeggingskracht.

In 1890 kwam Henriette in contact met de 'Tachtiger' Albert Verwey die ook in Noordwijk woonde, deze stimuleert haar dichterschap in belangrijke mate. Door zijn toedoen verscheen in april 1893 haar eerste zes sonetten in *De Nieuwe Gids*.⁴⁴

Via Verwey ontmoette Henriette in 1893 zowel de beeldend kunstenaar Richard Roland Holst als de dichter Herman Gorter. Met Richard trouwt zij in 1896. Zijn ideeën in dienst van de gemeenschap, de zogenaamde gemeenschapskunst, spreken haar erg aan. Voor Henriette was een van de consequenties van dit huwelijk dat zij geen kinderen zou krijgen, wat zij haar leven lang heeft betreurd. Vrienden en kennissen wisten hoe zij verlangde naar een kind en in een autobiografisch getinte bekentenispoëzie heeft ze aan dat verlangen vele malen uiting gegeven.⁴⁵

De vriendschap met Herman Gorter is erg belangrijk geweest voor het denken van Henriette. Gorter was één van de 'Tachtigers' die niet met louter kunst om de kunst uit de voeten kon. Hij wilde zijn gedichten inhoud geven. Gorter werd geïnspireerd door de filosofen Plato, Spinoza en Dante. Ook Henriette overtuigde hij van het belang om het werk van deze klassieken te bestuderen. Met Plato, Spinoza en Dante kon Henriette uiteindelijk niet verder uit de voeten. Wel ontleende zij nieuwe inzichten aan artikelen van P.L. Tak in het sociaal – culturele weekblad *De Kroniek*, waarin het kapitalisme aan de kaak werd gesteld en waarin volgens Henriette 'een warm, menselijk gevoel voor de vernederden en verdrukten tot openbaring kwam'.⁴⁶ *De Kroniek* kenmerkte zich door te streven naar gemeenschapskunst. De medewerkers van het tijdschrift zochten naar een ideaal dat een richtsnoer voor hun leven zou kunnen zijn. Een belangrijke inspiratiebron voor *De Kroniek* was het utopisch-socialisme van William Morris. Deze heeft voor zowel Henriette als haar echtgenoot Richard erg veel betekend. Toen William Morris in 1896 overleed herlezen zij beiden zijn opstellen over kunst en samenleving. In haar autobiografie schrijft zij hierover:

⁴⁴ *De Nieuwe Gids* werd omstreeks 1880 door 'De Beweging van Tachtig' opgericht en ontwikkelde zich als een spreekbuis van deze literaire beweging. Bron: Boon, Harmsen, *BWSA*,; *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, 1992, p. 241.

⁴⁵ Eddy, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952.*, 1997, p.71.

⁴⁶ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*. 1^e druk, 1949, P. 95-96.

*Blijkbaar was ik in die jaren rijp geworden om ze te begrijpen, het was of de schellen mij van de ogen vielen, of ik de maatschappij, het mij omringende leven in een nieuw helder licht zag. Het kapitalisme had niet slechts de grote massa veroordeeld tot een leven van vreugdeloos gezwoeg, tot onwetendheid en ontaarding -het had ook de wereld lelijk gemaakt, de schoonheid der natuur vermoord, evenals die der oude steden, en het had de gemeenschapsgedachte, het gemeenschapsgevoel gedood, zonder welke de kunst niet bestaan kan. Het had de kunstenaar, de bouwmeester en de dichter veroordeeld tot eenzaamheid, tot hopeloos individualisme. De strijd voor het socialisme, voor de nieuwe gemeenschap waarin elke arbeid geëerd zou worden, allen hun gaven zouden kunnen ontplooiën en als broeders samen leven, dat was het enige ideaal, dat de jaren met kracht en vreugde zou vullen.*⁴⁷

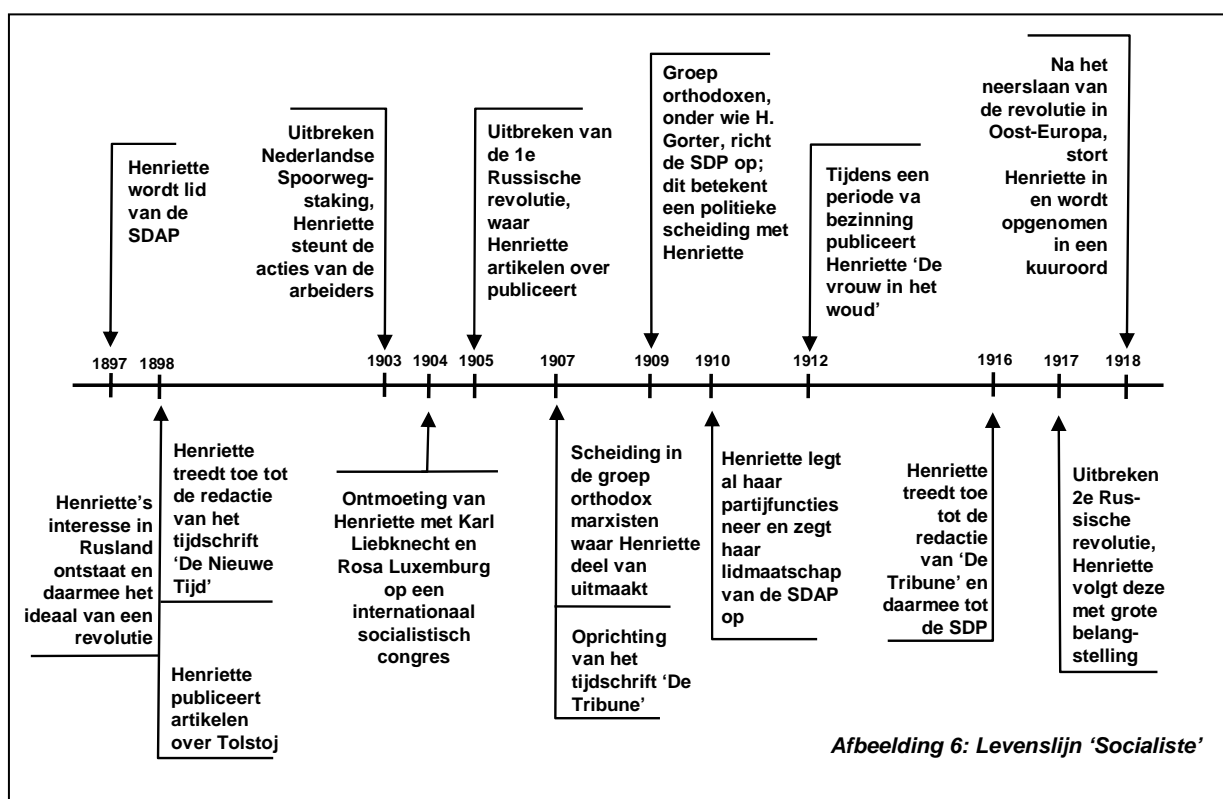
In dezelfde tijd wordt Henriette door Herman Gorter geadviseerd om *Das Kapital* van Karl Marx te lezen. Volgens Gorter was het werk van Marx een sleutel tot het begrip van de maatschappij. Marx kwam met een wetenschappelijk verklaringsmodel van het noodzakelijke verloop van geschiedenis en toekomst: de geschiedenis wordt bepaald door de productiewijze en de sociale verhoudingen (de onderbouw) en deze bepalen op hun beurt weer de ideologie en de cultuur (de bovenbouw). In de toekomstige heilstaat die Marx voorspelde zouden alle tegenstellingen tussen mensen worden opgeheven.⁴⁸ Deze theorie, genaamd het historisch materialisme, sloot aan bij het verlangen van Henriette naar eenheid en broederschap. Zij kon nu uiting geven aan dit verlangen en sloot zich, samen met haar man Richard Roland Holst en Herman Gorter in 1897 aan bij de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP)

⁴⁷ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*. 1^e druk, 1949, P. 95-96.

⁴⁸ Borgers G. e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd.*, 1979, P. 41

5.4 1897 -1918 Socialiste

De SDAP was een partij, ontstaan in 1884 en gebaseerd op marxistische grondslag. De partij was blij met de steun van intellectuelen en kunstenaars. Voor Henriette was het vanzelfsprekend dat intellectuelen zich aan de kant van de arbeiders zouden scharen.⁴⁹ Zij is erg actief in de partij en roept arbeiders op tot strijd om hun lot te verbeteren.

Twee weken nadat zij zich als lid heeft aangemeld, presenteert zij zich als socialistisch dichteres door het schrijven van een 1-mei lied. Na deze zal ze nog een aantal andere strijdlieden publiceren, waarin zij zich identificeert met de arbeiders. Haar bekendste werk in dit genre is de Nederlandse tekst van 'De Internationale', een uit het Frans vertaalde tekst en vaak gezongen bij congressen en plechtigheden.⁵⁰

⁴⁹ Borgers G. e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd*. 1979, p. 44

⁵⁰ Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952*. 1997, p. 77-78

De eerste zinnen van de tekst klinken als volgt:

*Ontwaakt, verworpenen der aarde
Ontwaakt, verdoemden in hongers sfeer.
Reedlijk willen stroomt over de aarde
En die stroom rijst al meer en meer.*

Henriette heeft hoge verwachtingen ten aanzien van een op handen zijnde socialistische maatschappij wat door klinkt in de bundel: *De Nieuwe Geboort*.

*Het is mij, alsof iets begint te leven
waarvan ik niet begreep dat het bestond:
hoe worstelde ik en heb mij lang geweerd!
Maar eenmaal werd ik door een wind gedreven
waar ik niet wilde, en ik hoorde een mond
spreken wat ik geweigerd had te weten;
toen werd de richting mijner ziel gekeerd
en waarlijk is die dag voor mij geheeten
drempel van alle vreugde die ik verkond.⁵¹*

In deze poëzie geeft zij uiting aan haar vreugde over de komende 'triomf van het socialisme'. Het socialisme⁵² beantwoordde aan haar verlangen naar eenheid en broederschap en zij had een "haast dwepend-matelooze hunkering naar een andere betere gemeenschap".⁵³ In 1898 wordt Henriette opgenomen in de redactie van het pas opgerichte tijdschrift *De Nieuwe Tijd*. Dit tijdschrift was een afspiegeling van het Duitse *Die Neue Zeit*. Hier behoorde Karl Kautsky tot één van de redacteuren. Met hem onderhoudt Henriette vele jaren een, politieke, vriendschap. In die tijd ontstaat ook haar interesse in Rusland. Zij publiceert een tweetal artikelen over de Russische schrijver Tolstoj, die in die tijd in Nederland erg populair was.⁵⁴ In 1903 breekt de Nederlandse spoorwegstaking uit. Arbeiders zijn eensgezind, strijdbaar en opofferingsgezind. Dit zijn belangrijke waarden voor Henriette en laten haar vertrouwen in

⁵¹ Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *De Nieuwe Geboort*. 1928, P. 43.

⁵² Socialisme is een maatschappijvorm gebaseerd op gelijkheid, sociale rechtvaardigheid en solidariteit. Traditioneel wordt hiermee bedoeld dat de staat het verschil tussen arme en rijk nivelleert en zo een einde maakt aan de klassenmaatschappij. Bron: G. Borgers e.a.ed., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd*. 1979, P. 8.

⁵³ Praag van, J. Ph., *Henriette Roland Holst, wezen en werk*. 1949, P. 25.

⁵⁴ Binnendijk, E., *Tussen droom en werkelijkheid. De betekenis van het 'Russisch communisme' voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst*. 1996, P. 10

het socialisme toenemen. Voor een belangrijk deel richt Henriette haar aandacht nu op de algemene werkstaking, naast het parlementaire werk en de vakbondsacties. Zij wilde haar ideaal, het uitbreken van de revolutie, zo spoedig mogelijk gerealiseerd zien. Met sociaal-democraten die alleen maar opkwamen voor directe arbeidersbelangen en daarbij het marxisme deels wilden opgeven, had ze weinig op. Ze geloofde niet in een betere wereld zonder dat de bourgeoisie ofwel de burgerij, verslagen zou zijn. Voor Henriette was er klassenstrijd en dus een revolutie nodig om haar ideaal van een betere wereld te realiseren. Met concessies aan niet-proletarische bevolkingsgroepen zou de droom nooit werkelijkheid worden.⁵⁵

In 1904 sprak Henriette op het Internationaal Socialistisch congres in Amsterdam. Zij ontmoette daar vooraanstaande leiders en activisten als Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht met wie zij bevriend raakte.

Toen in het jaar 1905 in Rusland de revolutie uitbrak was dit voor Henriette, vanwege haar grote belangstelling voor Rusland, zowel opwindend als inspirerend. Zij volgde de gebeurtenissen nauwkeurig en publiceerde hier veel over. Vooral het middel waarmee de revolutie tot stand was gekomen, de massastaking, was voor Henriette het bewijs dat een regering door massale en directe actie van arbeiders op de knieën gedwongen kon worden. Dat de revolutie uiteindelijk mislukte was voor haar dan ook een hele teleurstelling. Haar eerste toneelstuk *De opstandelingen* (1910) is een weerslag van het dramatische verloop van de revolutie in 1905.

De interesse van Henriette Roland Holst bleef uitgaan naar Rusland, zij leerde de taal, las veel Russische schrijvers en was bevriend met vele Russische vluchtelingen. In de tussentijd was de SDAP sterk gegroeid en ontstond er een strijd tussen de orthodoxe marxisten, de groep waar Henriette Roland Holst deel van uitmaakte en een overgrote meerderheid van revisionisten. Met de revisionisten werd de groep aangeduid die bestond uit sociaal democraten die bereid waren om concessies te doen aan niet-proletarische groeperingen, ofwel degenen met 'bezit', om concrete hervormingen voor de arbeiders, de 'bezits-lozen' te bereiken.

Ondanks het feit dat Henriette met hart en ziel deel uitmaakte van de groep orthodox marxisten streefde zij naar het behouden van de eenheid in de partij. In 1907 ontstond er een scheiding vanwege het feit dat een aantal jonge orthodox marxisten het blad *de Tribune* oprichtten waarin de partijleiding voortdurend werd aangevallen. Tijdens het partijcongres van 1909 in Deventer werd de groep 'Tribunisten' dringend verzocht het blad op te heffen. Zij weigerden dit waarop zij vervolgens uit de partij werden gezet. Na hun roeyement uit de partij richtten zij een eigen partij op, de Sociaal Democratische Partij (SDP). Samen met nog

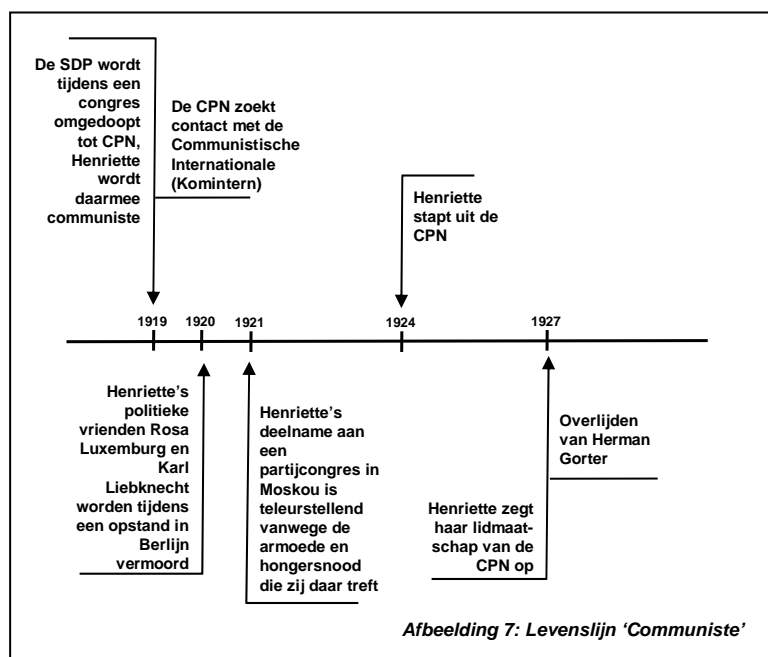
⁵⁵ Binnendijk, E., *Tussen droom en werkelijkheid. De betekenis van het 'Russisch communisme' voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst.* 1996, p. 12

enkele honderden aanhangers stapte ook Herman Gorter over naar de SDP. Henriette Roland Holst kon het niet over haar hart verkrijgen om de grote groep arbeiders te verlaten en bleef binnen de SDAP actief, wat voor haar een scheiding betekende in de vriendschap met Herman Gorter. Echter na de scheuring in de partij is zij niet lang lid meer van de SDAP gebleven. In 1910 heeft zij al haar partijfuncties en taken neergelegd.

De jaren tussen het neerleggen van haar partijfuncties tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vormden voor Henriette Roland Holst een periode van bezinning. Zij verlangde naar eenzaamheid en introspectie en hield zich bezig met het maken van een aantal reizen, verbleef in kuuroorden, wijdde zich aan studie - waaronder psychologie- en schreef gedichten. In 1912 schrijft zij *De Vrouw in het Woud* een werk dat wordt gezien als het poetische hoogtepunt van haar oeuvre.⁵⁶ Tevens schreef zij in deze periode een aantal biografieën over personen waarmee zij zich sterk identificeerde zoals Rousseau en Thomas More. Zowel Rousseau als More hadden kritiek op de maatschappij waarin zij leefden en verwoordden hun idealen over het ontstaan van een nieuwe betere wereld, evenals Henriette, in hun geschriften. Henriette zag hen als helden, als mensen die persoonlijke offers wilden brengen voor het bereiken van een hoger ideaal. In de beleving van Henriette brachten zij in hun manier van leven de verbinding tussen 'droom en daad' tot stand.⁵⁷

5.5 1918 – 1928 Communiste

Vanaf 1916 treed Henriette weer in het verband van een politieke beweging en treedt weer toe in de redactie van *De Tribune* en daarmee tot de Sociaal Democratische Partij (SDP). Binnen dat verband beleeft zij de politieke gebeurtenissen van 1917 in Rusland die haar hoop op revolutionaire ontwikkelingen wederom doen herleven. Henriette is overtuigd van de

⁵⁶ Borgers, G. e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd.*, 1979, P. 44

⁵⁷ Praag van, J. Ph., *Henriette Roland Holst, wezen en werk.*, 1949, P. 78-88

noodzaak van een revolutionaire partij en de gebeurtenissen in Rusland stemmen haar hoopgevend. Zij zet zich in met al haar krachten en raakt uitgeput maar blijft publiceren over de Russische revolutie. Haar belangrijkste standpunt hierover was dat revolutie uit een volk zelf moet komen; daar was volgens haar een omslag in het denken voor nodig. Henriette was een fel tegenstandster van het met geweld verspreiden van de revolutie. Een revolutionaire oorlog was voor haar niet bespreekbaar. Om oorlog te voeren zou er immers opnieuw krijgstuft en discipline onder de Russische bevolking ingevoerd moeten worden, en het nieuwe van de revolutie was volgens haar nu juist dat er geen dwang van bovenaf meer nodig was, omdat de bevolking zelf via de sovjets de macht in handen had.⁵⁸ Henriette wacht vol spanning op de verspreiding van de revolutie. Als in 1918 ook in Oostenrijk en Duitsland stakingen uitbreken lijkt er overal een opleving van de revolutionaire klassenstrijd plaats te vinden. De wereldrevolutie laat nu niet lang meer op zich wachten denkt zij. Wanneer het Duitse en Oostenrijkse leger opnieuw tegen Rusland optrekt en de arbeiders van beide landen niet meer in opstand komen tegen hun regeringen waardoor de wereldrevolutie uitblijft, ervaart Henriette dit als een enorme teleurstelling. Zij stort in en wordt, min of meer onder dwang van haar man Rik Roland Holst, opgenomen in een kuuroord. Tussen 1918 en 1921 schrijft Henriette het toneelstuk *Het offer*. Hierin verwerkt zij haar fascinatie over de eerste maanden van de revolutie en de enorme teleurstelling van het mislukken van de revolutie. Ondanks haar teleurstelling blijft haar geloof in en strijd voor de revolutie in haar leven. Wanneer op een partijcongres van de SDP in 1919 deze zich laat omdopen tot Communistische Partij Nederland (CPN), waarmee de benaming sociaal democratisch definitief wordt afgezworen en nauwe aansluiting wordt gezocht met de Communistische Internationale (Komintern), is Henriette meer dan enthousiast. Zij verklaart; 'De SDP heeft zich herdoopt in Communistische Partij. Het is nu zaak zich dien naam waardig te toonen.'⁵⁹ Vanaf dit moment zal Henriette zichzelf ook communiste gaan noemen. Wat haar in het communisme aantrok, waren kenmerken die op een frappante manier overeenstemming hadden met haar karakter en geesteshouding: een combinatie van offerbereidheid, heilsverwachting en almachtsdenken.⁶⁰ Het zijn kenmerken die vooral door Henriette aan de partij worden toegeschreven, deze hoeven echter niet algemeen geldend te zijn voor de communistische partij.

⁵⁸ Binnendijk, E., Tussen droom en werkelijkheid. *De betekenis van het 'Russisch communisme' voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst*. 1996, P. 69

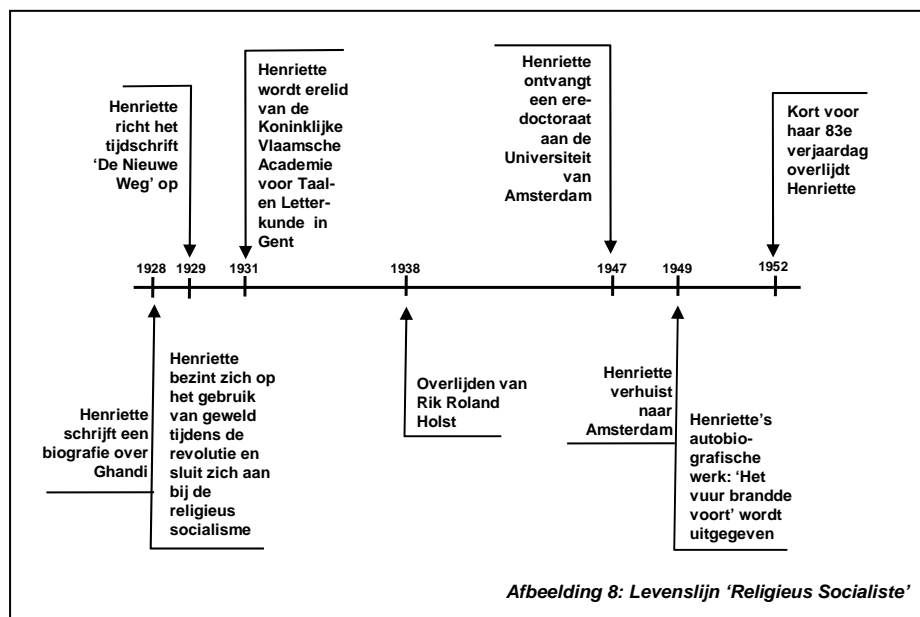
⁵⁹ Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952.*, 1997, p.375.

⁶⁰ Ibidem p 380/381, Almachtsdenken wordt door Etty gekoppeld aan het onderzoek van de theologe G. Dresen, die deze plaatst onder de noemer 'onschuldfantasie'. In een studie over onschuldfantasieën bij vrouwen ontdekte zij opmerkelijke overeenkomsten tussen de drijfveren van een middeleeuwse mystica, Alijt Bake, en een twintigste-eeuwse Duitse feministe, Gertrud Bäumer, die zij op hun beurt weer vergeleek met Henriette Roland Holst. Daarbij vallen in het bijzonder de volgende eigenschappen op: het onstilbare verlangen opgenomen te worden in een groter geheel, het op zich willen laden van een deel der mensheid (martelaarschap) om daar zelf verlossing in te vinden, het vereren van helden die daarin zijn voorgegaan en vervolgens een aan zelfvergoding grenzende identificatie met deze helden.

Met het ontstaan van de Komintern ziet Henriette nieuwe revolutiekansen ontstaan en zij wil hierin een leidersrol gaan spelen. Het komt er echter niet van. Tijdens de opstand in Berlijn worden twee belangrijke leden van het Komintern en vrienden van Henriette, Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, vermoord. De dood van haar politieke vrienden versterken bij Henriette het gevoel dat het Komintern door moet gaan. Zij legt contacten met de communistische partijen in Europa en neemt in 1921 deel aan Komintern partijcongres in Moskou. In haar biografie beschrijft zij niet uitvoerig wat haar ervaringen zijn geweest tijdens dit bezoek. Zij trof de gevolgen van een uitgebluste revolutie, zoals veel armoede en hongersnood. Weer terug in Nederland probeert zij door het houden van spreekbeurten en het schrijven van publicaties hulp te organiseren. Tevens spelen er tijdens deze periode vele conflicten binnen het partijbestuur van de CPN. Omdat haar steeds wordt gevraagd in principiële kwesties partij te kiezen besluit zij in 1924 uit de partij te stappen. Zij blijft uit loyaliteit nog lid tot 1927 en verbreekt daarna definitief de banden met de Communistische partij.⁶¹

5.6 1928 – 1952 Religieus – Socialiste

Vanaf het eind van de jaren twintig staat Henriette Roland Holst naast elke politieke organisatie en is geen lid meer van een politieke partij. Zij volgt alles met aandacht en helpt talloze acties voor gevluchte revolutionairen uit met name Rusland.

Zij stimuleert de belangstelling voor de sociaal-politieke ontwikkelingen in India en Indonesië, door publicaties en het schrijven van een biografie over Ghandi. Uit het schrijven van een biografie over Ghandi spreekt de bewondering voor de leider die juist op een geweldloze manier zijn politieke doel wil bereiken. Het lijkt geen toeval dat zij juist nu de geweldloosheid

⁶¹ Borgers G. e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd*. 1979, P. 47.

in een biografie naar buiten brengt. Voor Henriette zelf speelt namelijk ook de vraag van de noodzaak van dwang en geweld in bepaalde fasen van de revolutie. Henriette bezint zich in die tijd op het doel en de middelen van de revolutie. In de bestaande revolutionaire bewegingen ziet zij geen bevredigend antwoord. Zij valt weer terug op de religieuze elementen vanuit haar jeugd en zoekt aan het einde van de twintiger jaren aansluiting bij het religieus socialisme, zoals dat vooral door de Zwitser Leonard Ragaz wordt uitgesproken. In een voordracht op een conferentie van de religieus socialisten spreekt Henriette over de nieuwe opgave van het religieus socialisme:

*'Alle eindige waarden, waarnaar het socialisme streeft, dreigen telkens in onwaarden te verkeren, wanneer het socialisme zich niet fundeert op een absolutum, maar het eindige een absoluut karakter toedicht. Alle menselijke kracht eindigt in ontaarding waarneer zij niet voortdurend vernieuwd en gereinigd wordt in de krachtbronnen van het eeuwige. Dit heeft het socialisme in zijn huidige, in zekere zin al half overwonnen fase vergeten. En dit moet het komende socialisme zich weer binnen brengen.'*⁶²

Het bovenstaande typeert de wending van haar denken en daarmee in overeenstemming de wending in haar activiteiten. Haar politieke activiteiten nemen af en zij publiceert een groot aantal kleinere geschriften die betrekking hebben op het religieus socialisme. Daarnaast richt zij zich op het schrijven van een aantal toneelstukken en poëziebundels. Na de dood van haar man in 1938 trekt Henriette zich steeds meer terug uit het politieke leven. Zij leidt een bescheiden leven en houdt zich voornamelijk nog bezig met het schrijven. Op 21 november 1952, kort voor haar drie en tachtigste verjaardag overlijdt zij in Amsterdam.

⁶² Borgers, G. e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd.*, 1979, P. 48

6 ELEMENTEN VAN VERLANGEN

*Het verlangen
Laat de aarde door je vingers
Glijden
Alle aarde van deze aarde
Grond zoekend
Voor de plant die mens heet
H. Domin*

6.1 Inleiding

Mijn oorspronkelijke visie over verlangen zoals beschreven in hoofdstuk 1 is met behulp van het theoretisch perspectief, beschreven in hoofdstuk 3, verhelderd en verdiept. De verdieping werd aangereikt vanuit het theoretisch perspectief van Etty Hillesum. Het verlangen dat door Etty wordt benoemd, staat los van een verlangen naar, heeft geen directe invulling, maar is een verlangen op zich. Zij brengt hiermee een niveau van verlangen aan. Om dit 'verlangen op zich' te onderscheiden van het 'verlangen naar' zal ik dit verder aanduiden als: *Verlangen*.

Daarnaast zijn er vanuit de verschillende theoretisch perspectieven zes elementen van verlangen naar voren gebracht. Volgens Lacan is *het gemis aan eenheid* de basis voor het verlangen. Vanuit dit *gemis* ontstaat het *zoeken naar eenheid* wat voor Lacan de drijfveer vormt bij de invulling van het verlangen. Tevens zegt Lacan dat *de taal* een belangrijke rol speelt bij de vorming van de identiteit omdat taal een persoon de mogelijkheid geeft om zichzelf te onderscheiden. Daarnaast kan door middel van *de taal* uitdrukking worden gegeven aan verlangen.

Vanuit het theoretisch perspectief van Etty Hillesum is het de taak van de mens om naar het *Verlangen* in zichzelf op zoek te gaan, zij spreekt in dat kader over de zoektocht naar haar eigen *innerlijke bronnen* van verlangen van waaruit zij levenskracht put. Tevens spreekt zij over haar verlangen om 'gebondenheid aan' te transformeren tot 'verbondenheid met'. Etty beschrijft dat zij zich gaandeweg meer op zichzelf gaat richten, waardoor zij de ander steeds meer los kan laten en hierdoor juist een *verbondenheid* met de ander ervaart. Haar verlangen wordt niet meer aan een ander gekoppeld.

Het theoretisch perspectief van Burms en De Dijn brengt de elementen *erkenning en transcendentie* aan. Tevens brengt deze naar voren dat het verlangen naar erkenning, mits niet manipulatief verkregen, een verbondenheid geeft welke door mensen als zingevend ervaren wordt. De *verbondenheid* met 'de ander' is van belang omdat daarin het aspect van

erkenning is meegenomen. De erkenning die van de ander komt is van *transcendente* waarde doordat de erkenning niet manipulatief is verkregen maar door een werkelijke ander wordt aangereikt.

De bovengenoemde zes elementen *het belang van taal, het gemis aan eenheid, verbondenheid, innerlijke bron, erkenning en transcendentie*, zijn het uitgangspunt bij mijn analyse van het biografisch materiaal, waarin ik deze elementen nader exploreer aan de hand van het leven en werk van Henriette Roland Holst.

Op deze manier breng ik het theoretisch perspectief in verbinding met het biografisch materiaal, is het mogelijk om samenhang te ontdekken in het levensverhaal van Henriette Roland Holst en om eventuele lacunes in het theoretisch perspectief op te sporen. Daarnaast is het mijn bedoeling om, door middel van deze werkwijze te komen tot een persoonlijke visie op verlangen en om antwoord te geven op de onderzoeksvraag: 'Welke existentiële elementen van verlangen spelen een rol in het leven en werk van Henriette Roland Holst en wat is de invloed hiervan op de keuzes die zij maakt om tot het ideale of goede leven te komen?'

6.2 Belang van taal

Vanuit het theoretisch perspectief wordt duidelijk dat taal een belangrijk middel is om verlangen uit te drukken. Vooral in de theorie van Lacan wordt de mens opgevat als een door taal bepaald wezen. Door de taal wordt de relatie van de ene mens tot de ander bepaald vanwege de mogelijkheid om door middel van de taal gedachten te formuleren en uit te wisselen. Wanneer een kind leert spreken dan betreedt het de zogenaamde symbolische orde, het is de orde van de taal. Het kind komt terecht in de wereld van de woorden en de verhalen. Het is ook de wereld van de verhoudingen tussen mensen en de wereld van symbolen, regels, verwachtingen en eisen die aan het kind gesteld worden. De taal is daarmee naast een manier om gevoelens en gedachten te uiten ook een element dat van invloed is op de ontwikkeling van de eigen identiteit. Door het uiten van gevoelens en gedachten in wisselwerking met de ander draagt taal in belangrijke mate bij tot de ontwikkeling van de eigen identiteit.

Bij Henriette Roland Holst is terug te zien welke invloed taal in haar leven heeft gehad. Taal, in het bijzonder de poëzie, is voor Henriette Roland Holst een belangrijk element geweest voor de vorming van haar identiteit. Dit komt naar voren als zij op haar 21e jaar schrijft:

*'En nu heb ik gelukkig afgedaan met de oppervlakkige manier waarop ik van mijn negentiende tot mijn één-en-twintigste jaar mijn leven doorbracht. De groote verandering ging weldra beginnen, die mij in staat zou stellen om mijn gevoelens en gedachten, smarten en vreugden, verlangens en verwachtingen, tot schoonheid te herscheppen door den toverstaf der poëzie.*⁶³

Hiermee zegt zij niet alleen dat poëzie voor haar een belangrijk middel is om uiting te geven aan diepere gevoelens en gedachten. Maar poëzie is voor haar ook een manier om de diepere lagen in zichzelf aan te boren en om woorden te geven aan datgene wat diep binnen in haar is. Door de manier waarop Henriette de taal gebruikt, bloemrijk en bij tijd en wijle vol passie worden haar gevoelens aangewakkerd.

In het leven van Henriette is een duidelijke ontwikkeling te zien waarin zij steeds meer ontdekt dat taal een belangrijke plaats in haar leven inneemt en haar leven betekenis geeft. Al sinds haar vroegste jeugd omschrijft zij het gevoel te hebben dat het voortdurend in haar gistte, dat er vulkanische krachten werkten in haar binnenste. Zij wilde zoveel mogelijk tijd besteden aan het schrijven, zelfs de onderbreking van het slapen was voor haar te veel. Op haar zevende, maakt ze in bed dit gedichtje:

*In 't oud kasteel daar sluipen d'uren
daar duurt de dag soms maanden, jaren lang,
daar slingert de klimop zich om de muren
waarvan een steen soms valt met doffen klank.*⁶⁴

Henriette schrijft dat toen zij dit gedichtje gemaakt had, zij zo verrukt was en dacht: "iemand die zoo iets maakt, hoeft niet altijd op het voeteneind van zijn bed te gaan zitten om wakker te blijven".⁶⁵ Zij ontdekt haar vermogen om door middel van het schrijven van verzen uiting te geven aan wat er zich in haar innerlijke wereld afspeelt. Gezien de reactie in haar autobiografie lijkt het schrijven van poëzie voor haar een gevoel van vervulling te geven, een vervulling die zij in de toekomst verder wil ontwikkelen. Dit blijkt uit een gebeurtenis in een latere tijd, omstreeks haar twaalfde jaar, wanneer een oom tracht te bemiddelen in een huiselijke kwestie, en zij bij zichzelf denkt: "Ik word toch dichteres".⁶⁶

⁶³ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort*, 1949, P.54.

⁶⁴ Ibidem. P.9

⁶⁵ Ibidem. P.10

⁶⁶ Ibidem. P.11

Naast dat Henriette de taal gebruikte als een manier om haar gevoelens tot uitdrukking te brengen was deze voor haar, in de ongelukkig ervaren jeugdijaren, ook een middel om zich in terug te trekken. Zij zegt later in haar autobiografie over de periode waarin zij ongeveer 15 jaar was en verbleef op het meisjesinternaat in Oosterwolde:

'De poëzie was voor mij in deze jaren voor alles een tooverdrank die mij ontvoerde aan de alledaagse werkelijkheid, waarvan ik vervreemd was en waartoe niemand mij kon helpen een dragelijke verhouding te scheppen'.

Met deze uitspraak zegt zij eigenlijk aan haar dagelijkse realiteit te willen ontsnappen en te willen vluchten in de romantiek van het schrijven. Zij lijkt zich daarin te willen verschuilen om aan de alledaagse eisen die haar omgeving haar stelt, te ontkomen. Van Praag zegt hierover in zijn biografie over haar het volgende: 'De romantiek verheerlijkte in niet weinige van haar uitingen de opstandigheid van den eenling tegenover verschillende machten van algemeenen aard: traditie, conventie, heerschende zede, ouderlijk gezag, goddelijke geboden.'⁶⁷

In 1892 wordt Henriette, na een bezoek aan de schilder Jan Toorop, geïnspireerd tot het schrijven van een sonnettencyclus die zij voordroeg aan de bekende dichter Albert Verwey. Voor Henriette betekent deze ontmoeting een volgende stap in haar ontwikkeling met betrekking tot het schrijven van poëzie, zij zegt; 'dank zij hem (Verwey), rijpte mijn poëtisch vermogen in het verborgene'.

De taal, uitgedrukt door middel van de poëzie, wordt door Henriette vooral ervaren als een proces van innerlijke groei en bewustwording. Zij zegt hierin ook geïnspireerd te worden door een werk van Herman Gorter genaamd de *Kenteringssonnnetten*⁶⁸, die volgens eigen zeggen, haar de weg openen naar haar diepste kern. Wanneer zij op twintigjarige leeftijd haar *Sonnnetten en Verzen in Terzinen geschreven*⁶⁹ (1895) schrijft, zegt zij:

'Met de handen voor de oogen, om de buitenwereld buiten te sluiten, boog ik mij over de gronden van mijn wezen, tot de woorden kwamen omhoog gestegen..... Voor het eerst was mijn eigen stem volkomen zuiver doorgebroken.'

⁶⁷ Praag van J.P., *Henriette Roland Holst. Wezen en werk.*, 1949, P.10-11

⁶⁸ Deze sonnetten, gepubliceerd in 1891 en 1893, kenmerken zich door een strak gesloten vorm, waarin Gorter een persoonlijke transcendente God aanspreekt. Behalve aan de vormvastheid ontlene deze sonnetten hun betekenis aan het feit dat zij de terugkeer markeren, de kentering, naar een Godsbesef dat afwijkt van wat Gorter voor deze periode formuleerde. Bron: Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort.*, 1949, P. 270.

⁶⁹ Een sonnet bestaat uit veertien versregels. In de oorspronkelijke vorm worden deze onderverdeeld in vier strofen. De laatste twee strofen hebben elk drie regels, de terzinen.

De zuiverheid van de eigen stem staat voor Henriette in relatie tot haar behoefte om bewust te leven. Zij wil zich in de dichtkunst niet bezig houden met lichte poëzie maar vooral uiting geven aan wat zich in haar ziel beweegt. Dat dit voor haar bijna een voorwaarde is om het leven als volwaardig te kunnen leven, blijkt wel uit de volgende passage die terug te vinden is in haar dichtbundel: *De vrouw in het Woud*. In deze bundel kijkt zij onder andere terug op haar ontluikende dichterschap en schrijft:

*" Zij kan zich den dag niet bezinnen
dat niet in haar heeft geleefd
het vreugde-klare beminnen
van het rythme dat danst en zweeft.."
„Want toen in haar begon te welven
het eigen leven der ziel
schikten zich de woorden van zelve
tot rythme dat rees en viel..."*

Voor Henriette moet de poëzie gevoed worden vanuit de ziel. De strofe: *'Want toen in haar begon te welven, het eigen leven der ziel'* duidt op de dynamiek in haar zelf, het tot leven brengen van haar eigen ziel. De ontdekking van haar zielenleven loopt in de eerste jaren van het schrijven van poëzie via het contact met de dichter Herman Gorter die haar ook aanzet tot het lezen van bekende filosofen als Plato, Spinoza en Dante. Het lezen van deze filosofen geven haar verdieping maar het is vooral het werk van Dante tot wie zij zich erg aangetrokken voelt, in het bijzonder de poëzie van La Divina Commedia spreekt haar aan.⁷⁰ Van Praag zegt hierover in zijn biografie: 'Dante gaf haar een harmonische visie op het leven en de levensvragen, die haar dichterlijk gemoed bevredigde.'⁷¹

Herman Gorter heeft in deze fase van haar leven, waarin haar dichterschap zich aan het ontplooiën is, een belangrijke rol vervuld. In een biografie die zij later schrijft over Herman Gorter vertelt zij wat deze voor haar en haar persoonlijke ontwikkeling heeft betekend: 'Zoo bracht hij het gesprek op de diepste bronnen, waaruit de poëzie gevoed moet worden: kennis van het oneindige, van de hoogste waarheid; het inzicht in de wijze, hoe de mensch

⁷⁰ Dante was een Italiaanse dichter en politicus. Zijn bekendste werk is La Divina Comedia ofwel de goddelijke comedie, waarin een verbeelding wordt gegeven van Hel, Vagevuur en Paradijs.

⁷¹ Praag van J.P., *Henriette Roland Holst. Wezen en werk.*, 1949, P.14.

behoort te leven, en op de groote filosofie, die tot deze waarheid doordringt en dit inzicht verkondigt.⁷²

Haar vriendschappelijke relatie met Herman Gorter en de kennis die zij via hem kreeg over filosofen gaven haar andere inzichten en wakkerden haar gevoel voor idealen, en romantiek, aan. Het waren de jaren waarin Henriette politiek bewust werd en zich steeds meer aangetrokken begon te voelen tot het socialisme. Opnieuw was het de taal die haar daartoe de vorm verschafte om aan dit politieke ideaal een uiting te geven. Voor Henriette Roland Holst stond haar poëzie in dienst – letterlijk – van het voornamelijk socialistisch ideaal. Naast haar poëzie heeft zij zich ook op talloze andere manieren ingezet, maar kenmerkend is toch wel de hoeveelheid geschriften in de vorm van politiek getinte maatschappij analytische pamfletten, toneelstukken en biografieën. Het was hiermee dat zij een stem probeerde te geven aan wat haar zelf bewoog. Maar vooral ook heeft zij door middel van de taal, haar geschriften, uitdrukking gegeven aan hetgeen de arbeiders in hun strijd wilden bewerkstelligen namelijk hun strijd tegen de onderdrukking. Om deze reden is de invloed van het socialisme op haar poëzie onmiskenbaar.

Opvallend is dat Henriette in haar leven het schrijven van biografieën, veelal over mensen wier persoon of ideeën zij mateloos bewonderde, ook gebruikte om haar eigen gevoelens en standpunten te verklaren. Vaak is er een relatie tussen het schrijven van een biografie, en daarmee de verdieping zoekend in die persoon, en de levensfase waarin Henriette zich zelf bevond. Henriette werkte bijvoorbeeld aan de biografie over Ghandi, wiens geestelijke weerbaarheid een voorbeeld voor haar was, in een periode waarin zij zich aan het bezinnen was op haar rol binnen de communistische partij. Een partij die geweld gebruikte bij het bereiken van hun politieke doelen terwijl Henriette steeds meer richting geweldloos verzet neigde. Zij verdiepte zich in die tijd intensief in het leven van Ghandi en zijn levensbeschouwing. Het bracht haar tot reflectie op haar eigen leven en waarin zij kwam tot een gewijzigde politieke visie die richting het religieus socialisme ging .

6.2.1 Reflectie op het belang van taal

Uit het levensverhaal van Henriette Roland Holst blijkt dat het theoretisch perspectief op twee gebieden wordt ondersteund. Om te beginnen wordt duidelijk dat door middel van taal uitdrukking kan worden gegeven aan verlangen. In de eerste instantie door taal te gebruiken als middel om haar gevoelens mee tot uitdrukking te brengen. De poëzie gaf haar hiervoor, vanwege het rijke gebruik van metaforen en symbolen, voldoende mogelijkheden. Later

⁷² Roland Holst, H.G.A., *Herman Gorter.*,1952, p. 10/11

gebruikte zij de taal ook om haar politieke en persoonlijke idealen en doelen te verwezenlijken, onder meer door het schrijven van politieke pamfletten.

Daarnaast laat het leven van Henriette Roland Holst zien dat de taal, door het schrijven poëzie, een dagboek of biografie een belangrijk element is bij de ontwikkeling van de eigen identiteit. Haar dichtbundels zoals *De Nieuwe Geboort* en *Vrouw in het Woud* zijn reflectieve beschrijvingen over ervaringen en belevenissen van vrouwen die veel overeenkomst vertonen met het leven van Henriette Roland Holst. Door de reflectieve wijze waarop de dichtbundels zijn geschreven drong zij door tot de diepere lagen van haar gevoelsleven en hierdoor kreeg zij meer inzicht in haar eigen identiteit. Haar dichtbundels kunnen in die zin worden vergeleken met het schrijven van een persoonlijk levensverhaal. Het schrijven van je levensverhaal kan van betekenis zijn voor het ontstaan van je persoonlijk bewustzijn. Tijdens het proces van schrijven en beschouwen kan betekenis worden gegeven aan je eigen geschiedenis en kunnen ogenschijnlijk losstaande gebeurtenissen met elkaar worden verbonden.⁷³ Het schrijven van je eigen levensverhaal is niet alleen een belangrijk middel om je identiteit te ontwikkelen maar ook om gebeurtenissen uit het verleden te ontrafelen en opnieuw betekenis te geven. 'Door het beschrijven, (her)beleven en vertellen van fragmenten uit de eigen levensgeschiedenis krijgen (oude) ervaringen een andere plek in het levensverhaal en roepen daardoor ook andere betekenissen op. Het schrijven van het levensverhaal biedt ruimte voor een innerlijk proces waarin mensen zichzelf, anderen en de wereld steeds meer leren insluiten in hun visie op mens en wereld.'⁷⁴

Een andere manier die identiteitvormend kan zijn is de wijze waarop Henriette de biografie gebruikte, namelijk door te schrijven over mensen met wiens gedachtegoed zij zich verbonden voelde. Wanneer je het leven van een ander analyseert kom je in aanraking met levensthema's die gelden voor die persoon die voor jou persoonlijk van wezenlijk belang kunnen zijn of je op een bepaalde manier aanspreken. Door te beschouwen hoe de persoon met deze thema's omgaat en daarbij te reflecteren op hoe dit voor jou geldt kom je tot inzichten die vormend kunnen zijn voor je identiteit.

Tevens ondersteunt het levensverhaal van Henriette Roland Holst het theoretisch perspectief daar waar het gaat om de beperking die taal in zich heeft. Niet alle ervaringen zijn uit te drukken in taal alleen. Opvallend is bijvoorbeeld dat in het leven van Henriette de dood van haar vader en zus in 1892 op geen enkele wijze in haar werk tot uitdrukking komt. Het zou kunnen dat deze gebeurtenis voor Henriette te ingrijpend is geweest om hier in haar poëzie

⁷³ Waard de – van Maanen, E, *De veldheer en de danseres.*,2003, p.15

⁷⁴ Brouwer, I., *Levenskijk en persoonsontwikkeling: een inleiding in existentieel biografisch onderzoek.*,1999, P. 92

aandacht aan te geven. Het kan ook dat de taal voor deze gebeurtenis ontoereikend was om hier woorden aan te geven. Dit geeft aan dat, hoewel je in de poëzie als uitingsvorm gebruik kan maken van metaforen en symbolen die voor meerdere uitleg vatbaar zijn en bij diverse mensen verschillende lagen van emotie kan aanspreken, er de beperking van de taal blijft.

Concluderend betekent dit dat taal een belangrijke uitingsvorm van verlangen is, maar het is tegelijkertijd van belang om te beseffen dat taal een uitingsvorm van verlangen kán zijn. Niet alles is uit te drukken in woorden waardoor taal een beperking in zich heeft. Daarnaast is taal niet de enige uitingsvorm van verlangen, andere vormen van kunst kunnen dit ook zijn. Een ervaring is niet altijd te omvatten in woorden, hierdoor spreken mensen andere uitingsvormen aan, zoals beeldhouwen en schilderijen maken of door bijvoorbeeld muziek te maken en te beluisteren. Individuele behoefte en mogelijkheden van mensen zijn bepalend voor welke uitingsvorm zij kiezen. Voor elke uitingsvorm geldt echter de beperking dat het onzegbare zich niet altijd laat uitdrukken.

6.3 Gemis aan eenheid

Vanuit het theoretisch perspectief wordt door Lacan een ander element van verlangen aangebracht. Lacan beschrijft dat het jonge kind op een gegeven moment ontdekt dat het niet tegelijkertijd 'ik en de ander' kan zijn; Het kind ontdekt dat het niet samenvalt met de moeder, dat de moeder niet meer exclusief voor en één met hem of haar is. Het gemis van de band met de moeder, het gemis van samenvallen met elkaar, ofwel een gemis aan eenheid, vormt voor het kind de basis van het verlangen. Vanuit deze psychoanalytische theorie wordt de basis van verlangen verklaard als zijnde een gemis, veroorzaakt door een verstoring in de van oorsprong symbiotische relatie met de moeder.

Over de relatie van Henriette Roland Holst met haar familie in het algemeen en haar moeder in het bijzonder, wordt in haar gedichten en biografie niet veel gesproken. In haar kinder- en tienertijd, vanaf haar zevende tot achttiende jaar, leeft Henriette vooral in zichzelf gekeerd. Later als volwassen getrouwde vrouw maakt zij regelmatig reizen met haar moeder en lijkt de relatie die zij hebben goed te zijn. Het gemis aan eenheid speelt echter in het leven van Henriette Roland Holst wel een rol. In haar zoektocht naar eenheid heeft zij gebruik gemaakt van verschillende wegen, zoals het schrijven van poëzie en haar politieke werk. In zijn biografie over haar spreekt van Praag over een idee van kosmische eenheid en de fundamentele gespletenheid die Henriette in haar leven heeft ervaren, hij zegt hierover:

'De idee der kosmische eenheid was haar overwinning op de fundamentele gespletenheid van haar wezen. Want hoe dikwijls op de tegenstellingen in haar geest geweest is - men sprak

*van droom en daad, vrouwelijk en mannelijk, dichteres en partijleidster- te weinig of geheel niet heeft men toch beseft, dat we hier niet maar te maken hebben met de altijd enigszins pijnlijke afstand tussen ideaal en werkelijkheid zoals ieder die wel kent, maar met een zodanige verheving van de tegenstelling tussen de naar buiten en naar binnen gerichte krachten der ziel, dat een geheel nieuwe kwaliteit van dit gevoel, een conflict van geheel andere orde en van een haast onpeilbare tragiek ontstaat.*⁷⁵

In deze tekst wordt het gevoel van gespletenheid, zoals deze door Henriette ervaren werd, beschreven. Deze gespletenheid uitte zich vooral door de tegenstellingen die in Henriette zelf aanwezig waren, welke kunnen worden geïnterpreteerd als een gemis aan eenheid. Henriette was als socialiste bevlogen. Zij geloofde in een socialistische gemeenschap waarin klassenverschillen werden genivelleerd en er geen verschil meer zou zijn tussen arm en rijk. In deze strijd naar een voor haar ideale samenleving bestond een grote kloof tussen ideaal en werkelijkheid. Het is deze grote tegenstelling tussen de droom van Henriette en de realiteit van het leven die het leven van Henriette heeft beheerst.

Tevens spreekt van Praag in zijn tekst ook over de tragiek die ontstaat bij Henriette omdat er een grote tegenstelling is tussen haar binnenwereld, haar beleving, en dat wat zij naar buiten toe van zichzelf laat zien. Deze tegenstelling tussen buiten en binnenwereld kan er de reden van zijn dat Henriette in haar leven regelmatig te maken kreeg met depressies, vooral na periodes van onstuimige, politiek turbulente periodes. In een biografie over haar wordt gesproken over periodes van permanente overspannenheid die niet alleen door werkdruk werden veroorzaakt.

*'Net als alle vorige keren dat haar zenuwen het begaven, speelden ook nu tegenstrijdige gevoelens haar parten - en de uiterste krachtsinspanning die het kostte om deze met elkaar te verzoenen.'*⁷⁶

Het lijkt er op dat de onmogelijkheid om haar eigen dromen in daden om te zetten, een innerlijke gespletenheid bij Henriette tot gevolg hadden die haar kwelde. Van deze gespletenheid was Henriette zich bewust, in haar dichtbundel *De Nieuwe Geboort* vertelt zij in een gedicht hoe zij deze gespletenheid ervaart.

⁷⁵ Praag van J.P., *Henriette Roland Holst. Wezen en werk*. 1949, P.6.

⁷⁶ Ety, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952.* ,1997, p.363.

*Er is een tweestrijd door al mijn gedachten
Ik word gemarteld door een dubbel wil,
nu zal ik dalen tot de diepste schachten
misschien is het daar schoon en stil.*

*Hij proeft de krachten die zijn ikheid maken,
vindt in allen scheur die ze snijdt:
„daal dieper, daal tot waar ze raken
de gronden van uw wezenheid“.*

*„Mijn wezen is tot op den grond gespleten
hoe heel ik wat zoo ver begint:
Wat heeft dit hart zoo diep uiteen gereten
dat het geen eenigheid ooit vindt?“*

In het bijzonder de strofe: '*Mijn wezen is tot in den grond gespleten / Hoe heel ik wat zo ver begint.*' geeft duidelijk weer dat Henriette zich bewust is van de gespletenheid diep in haar en stelt zich hier de vraag wat hiervan de oorzaak is. Met haar vraag waarom haar hart 'geen eenigheid ooit vindt' bevestigt zij haar verlangen naar eenheid.

Henriette Roland Holst heeft in haar leven wel veel moeite gedaan om zich haar leven als eenheid voor te stellen. Ondanks het feit dat men kritiek op haar had omdat zij vaak van overtuiging veranderde, heeft zij haar leven zelf gezien als één rechte lijn opwaarts. Zij vergeleek zichzelf in dat opzicht met Tolstoj, waarover zij zegt:

*'Deze had ontzaglijk moeten worstelen 'om harmonie te vinden in zijn innerlijke wereld',
maar de eenheid van zijn leven bestond er uit dat hij 'door alle fazen heen aan het streven
naar verwezenlijking van datgene, wat hij op een gegeven oogenblik als zijn hoogste zelf
beschouwde, al het andere ondergeschikt heeft gemaakt.'*

Hiermee drukt zij uit, het leven van Tolstoj als metafoor gebruikend, dat voor haar het streven naar eenheid vooral een proces is door alle fasen van het leven heen. Waarbij je de eigen innerlijke bewogenheid moet leren kennen en proberen te verwezenlijken. Dit leren kennen van de innerlijke bewogenheid en het streven naar zelfverwezenlijking was voor Henriette een belangrijke, bijna levensbepalende opdracht. Door haar reflectieve manier van schrijven heeft zij het proces van zelfverwerkelijking tot uitdrukking gebracht in haar poëzie

als ook in de beschrijvende levensverhalen van zichzelf en van anderen. In dit streven naar zelfverwezenlijking vond Henriette zich niet erg geslaagd zoals blijkt uit dat wat zij op tweeëntachtigjarige leeftijd schrijft. 'Vrouw die niet waart wat ge 'uzelf scheent te wezen.'⁷⁷

6.3.1 Reflectie op gemis aan eenheid

Zowel vanuit het theoretisch perspectief als het levensverhaal van Henriette Roland Holst blijkt dat het gemis aan eenheid de basis is voor het ontstaan van verlangen. Lacan veronderstelt echter een ander gemis aan eenheid, het ontbreken van de symbiose met de moeder, dan in het levensverhaal van Henriette naar voren komt. In haar leven veroorzaakt een gemis aan eenheid een gespletenheid in gedrag. Ondermeer bestond er een spanning tussen wat er zich in haar binnenwereld afspeelde en wat zij naar buiten toe toonde. Deze spanning kan de verklaring zijn van het feit dat Henriette in haar leven regelmatig periodes van depressies had. In politiek opzicht werd de spanning veroorzaakt door haar streven naar het goede, haar droom van een socialistische samenleving, tegenover haar bewustzijn dat het kwaad inherent was aan haar politieke keuze. Zeker in tijden van oorlog en revolutie schuwde de partij namelijk niet om geweld te gebruiken, iets wat zich bij Henriette uiteindelijk uitte in vervreemding van de partij. De pijn die deze spanning met zich meebracht heeft zij voor een belangrijk deel kunnen weerstaan door haar droom van een kosmische eenheid, ofwel de eenheid van alle dingen. Het lijkt erop dat dit idealisme voor Henriette samenhang met haar grote fantasie. Zonder de vlucht in haar fantasie zou de pijn, die de spanning tussen toekomstdroom en de werkelijkheid veroorzaakt, voor haar misschien ondraaglijk zijn geweest.

Uit het levensverhaal, zoals ik dat opvat, blijkt tevens dat het streven naar eenheid een proces is van groei en ontwikkeling door de verschillende levensfasen heen. Voor ieder mens verloopt dit proces op een andere wijze. Dit hangt af van de mate waarin men in staat is om te reflecteren op het eigen leven, of wij open kunnen staan voor wat om ons heen gebeurt en hoe wij daar op reageren.

Voor Henriette werd haar leven beheerst door haar visie op het ontstaan van de gemeenschap en de manier waarop zij dit in haar werk als politica tot uiting kon brengen. In eerste instantie lijkt haar werk als dichteres hieraan tegenstrijdig te zijn. Maar haar politieke activiteit is niet los te zien van haar werk als dichteres, beide zijn aanvullend op elkaar. Dit wil zeggen dat zij zonder haar politieke werkzaamheden en de strijdbaarheid die zij daarin aan de dag legde, wellicht niet die bronnen had kunnen aanboren die haar in staat stelden om gedichten te schrijven. Andersom heeft het schrijven van poëzie haar de mogelijkheid

⁷⁷ Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952.*, 1997, p.621.

gegeven om, met gebruik van de symboliek en het rijke taalgebruik die voor poëzie kenmerkend is, haar diepste verlangens en ervaringen met betrekking tot een socialistische samenleving onder woorden te brengen.

Tot slot wordt in het theoretisch perspectief door Lacan aangegeven dat het gevonden object nooit overeenkomt met hetgeen gezocht wordt. Dat wat gezocht wordt is niet duidelijk definieerbaar en blijft daarmee een *Verlangen*. Het levensverhaal ondersteunt dit uitgangspunt in die zin dat het vooral de zoektocht is naar dit *Verlangen*, welke levensvervullend kan zijn. In haar zoektocht naar eenheid volgt Henriette een proces van innerlijke groei en vult het *Verlangen* in als een verlangen naar... . Henriette probeert in haar poëzie niet alleen uiting te geven aan dit *Verlangen*, maar beleeft aan het schrijven hiervan ook een bepaald gevoel dat dicht bij het *Verlangen* komt. Maar er is geen sprake van dat het *Verlangen* wordt ingevuld, het blijft bestaan.

6.4 Verbondenheid

In het theoretisch perspectief wordt door zowel Etty Hillesum als Burms en de Dijn het verlangen naar verbondenheid beschreven. Zij omschrijven verbondenheid vanuit een andere context. Etty Hillesum gaat uit van verbondenheid in directe relatie tot de ander terwijl Burms en de Dijn zich richten op verbondenheid die ontstaat in groepen. Burms en de Dijn zeggen dat het ervaren van verbondenheid vooral tot stand komt door erkenning, verkregen door de ander. Een verbondenheid die ontstaat door een externe realiteit, waarmee wordt gedoeld op een groepering van morele, esthetische of godsdienstige aard. Deze vorm van verbondenheid speelt zich af op het niveau van transcendentie, op dit punt zal ik onder 6.7 nader in gaan. Onder 6.4 zal ik vanuit het perspectief van Etty Hillesum op verbondenheid, het levensverhaal van Henriette Roland Holst belichten.

Voor Etty Hillesum is verbondenheid de uiteindelijke bestemming van verlangen. Zij ziet verbondenheid in relatie met de ander en omschrijft dit in haar dagboek als 'gebondenheid aan' dat zich transformeert tot 'verbondenheid met'. De in oorsprong lichamelijke behoefte en de wil de ander te bezitten transformeert zich bij haar tot de ander steeds meer los te kunnen laten, waardoor zij juist meer verbondenheid met de ander ervaart. De verbondenheid die hiermee ontstaat, speelt zich af op zielsniveau en is direct gericht op het zich verbonden voelen met de ander. De relatie met de ander is in deze opvatting het belangrijkste kenmerk en onderscheidt zich daardoor van de verbondenheid die ervaren wordt door middel van het persoonsoverstijgende ofwel het transcendente. In deze laatste opvatting is niet de relatie met de ander van belang als wel het gemeenschappelijke doel of ideaal dat verbindt.

De verbondenheid die Etty Hillesum omschrijft in haar geschriften, de verbondenheid op zielsniveau, kan ook worden herkend in het leven van Henriette Roland Holst. In de eerste instantie is er de verbondenheid die zij heeft ervaren in haar huwelijk met Rik Roland Holst. Dat dit geen doorsnee huwelijk was blijkt uit een biografie over haar waarin haar huwelijk met Rik wordt gekenmerkt door een vooral 'geestelijk' ervaren liefdesleven. Zij schrijft dat het, vanwege de impotentie van Rik, voor hen moeilijk was om een seksuele relatie met elkaar te hebben. In haar levensverhaal vertelt Henriette dat het opgeven van haar eigen seksuele behoeften, van 'alle begeeren', voor haar werd vervangen door haar wens de mensheid te dienen en daarin haar bevrediging te vinden. Ook toen bleek dat Rik een groot aantal jaren van hun huwelijk een minnares had bleef de band tussen beiden bestaan. Of deze band kan worden getypeerd als een verbondenheid op zielsniveau is door Henriette nooit als zodanig uitgesproken. Dat er wel een bijzondere band was blijkt uit het feit dat beide partners elkaar gedurende hun hele leven de vrijheid gaven om zich op eigen wijze te ontwikkelen en zij ondersteunden elkaar daarin zoveel mogelijk. Henriette had alle vrijheid om al haar talenten te ontplooiën. Rik bemoeide zich nauwelijks inhoudelijk met haar politieke strijd en was gematigder in zijn opvattingen. Wel blijkt uit haar autobiografie de zorg die hij om haar had in de periodes waarin zij, moegestreden door de politiek, zich in depressie terugtrok uit het maatschappelijke leven. Uit de zorg en toewijding die hij op die momenten voor haar had, en zij voor hem, kan worden geconcludeerd dat zij zich beiden sterk met elkaar verbonden voelde. In haar autobiografie zegt zij veel verrijking te hebben ervaren aan het leven met haar man, na zijn sterven in 1938 schrijft zij:

'Hij liet een leegte achter, die ook heden niet vervuld is.'

Een andere vorm van verbondenheid die Henriette ervaart, is die met een veel jongere vrouw genaamd Adrie. Adrie krijgt pas na enig aandringen van haar kant, toegang tot het leven van Henriette. In de eerste instantie herkent Henriette het contact niet als een vriendschap. Henriette schrijft:

'Adrie was, toen ik haar leerde kennen, leerares in het Nederlandsch aan het Kennemer Lyceum te Overveen en het was vanzelfsprekend dat zij verlangde kennis met mij te maken. Zij liet vragen of ik haar wilde ontvangen. Ik wist niets van haar en voelde geen bijzondere belangstelling voor haar, zoodat wij dien eerste keer over onbelangrijke dingen praatten. Den volgenden dag kreeg ik een diep teleurgestelden brief van haar, ik had haar bedoeling niet begrepen: zij wist dat ik veel verdriet had gehad en veel alleen was en zij wilde mij met alles wat ik verlangde helpen en vooral de warmte geven waar haar hart vol van was.'

*Morgenochtend zou zij het antwoord komen halen. Die brief trof mij en ik begreep hoe ik schatten van liefde en warmte bijna verspeeld had.*⁷⁸

Het was rond het jaar 1930 toen deze vriendschap ontstond. Henriette was in een periode waarin zij weinig politieke contacten had en zich eenzaam voelde. Adrie erkende de eenzaamheid en beide vrouwen bouwden een intieme vriendschap op. Brieven aan Adrie ondertekende Henriette altijd met 'je oude vriendin'. Hoezeer de relatie veranderde en intiemer werd blijkt wel uit het feit dat latere brieven aan Adrie werden ondertekend met 'je tweede moeder.'⁷⁹

Hieruit kun je concluderen dat Henriette die als dichteres overal met eerbied werd behandeld in wezen haar privé-leven erg eenzaam was en behoefte had aan warmte en intimiteit. Deze warmte en intimiteit kreeg zij uit de vriendschappelijke relatie die zij opbouwde met Adrie. Een relatie die tot aan de dood van Henriette, in 1952, geduurd heeft.

6.4.1 Reflectie op verbondenheid

In het leven van Henriette Roland Holst heb ik een aantal vormen van verbondenheid kunnen onderscheiden. Henriette Roland Holst heeft in haar leven wel veel verbondenheid met mensen ervaren maar deze was vaak gebaseerd op een gemeenschappelijk doel waarbij min of meer sprake was van het leggen van doelbewust contact. Hiermee bedoel ik dat of één of beide partijen 'voordeel haalden' uit het contact, vaak ten behoeve van het realiseren van een doel. Wanneer het doel bereikt was, verviel daarmee ook de verbondenheid. Een voorbeeld hiervan is het contact van Henriette met Albert Verwey. In haar begintijd als dichteres heeft zij veel inspiratie aan de vriendschap met Albert Verwey ontleend. Hij heeft haar op het spoor van het schrijven van gedichten gezet en haar in contact gebracht met andere kunstenaars, hierdoor kon zij zich weer verder ontwikkelen. Albert Verwey heeft zich op zijn beurt weer laten inspireren door Henriette. Beiden verloren elkaar uit het oog vanwege de ontwikkeling die Henriette doormaakte in haar poëzie en de contacten die zij hierdoor kreeg met andere kunstenaars. Contacten die beter aansloten bij de levensfase van Henriette.

Een andere vorm van verbondenheid die ik onderscheid in het leven van Henriette is de verbondenheid die ik in haar relatie met Rik Roland Holst meen te kunnen terugvinden en welke ik heb geïnterpreteerd als een verbondenheid op zielsniveau. Het is de verbondenheid die Etty Hillesum omschrijft als het steeds meer kunnen loslaten van de ander waardoor een verbondenheid op een hoger niveau ontstaat. Deze verbondenheid op zielsniveau wordt niet

⁷⁸ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort.*, 1949, P.229.

⁷⁹ Ibidem p. 230

doelbewust gemaakt en draagt een onvoorwaardelijkheid in zich. Met onvoorwaardelijk bedoel ik de bereidheid de ander te erkennen en in zijn volledigheid te accepteren zoals deze is. Deze vorm van verbondenheid kun je in mijn beleving alleen ervaren als je bereid bent om jezelf en de ander te accepteren met zijn of haar kwaliteiten maar ook minder goede en ondoorgrondelijke kanten. Het gaat er bij verbondenheid dus vooral om dat men de ander volledig kent en erkent als een andere persoon met unieke eigenschappen. Bij het ervaren van verbondenheid is er sprake van een wisselwerking die ontstaat tussen mij en de ander, waarin ik zowel mijn 'goede' als mijn meer 'donkere' kanten mag tonen. Als ik deze voor de ander moet verbergen is er geen sprake meer van onvoorwaardelijkheid en kan er ook geen sprake meer van verbondenheid op zielsniveau.

Dat bij deze vorm van verbondenheid niet persé sprake hoeft te zijn van een liefdesrelatie, spreekt wel uit het voorbeeld van de vriendschap tussen Henriette en Adrie. Hierbij gaat het om de verbinding die mensen met elkaar maken, een verbinding in vrijheid. Waarmee ik bedoel dat je in de relatie, de ander zijn of haar eigen proces kunt laten volgen zonder daarin je eigen tekortkomingen te projecteren op de ander. Of om de woorden van Etty Hillesum te gebruiken, het kunnen leren aan en met elkaar.

Het theoretisch perspectief zegt dat mensen verlangen naar verbondenheid, maar het levensverhaal geeft aan dat deze verbondenheid op zielsniveau niet zondermeer met iedereen kan worden ervaren. De omschreven verbondenheid heeft als voorwaarde dat deze onvoorwaardelijk is en niet gebonden aan een gemeenschappelijk doel of ideaal. Het is daarmee een verbondenheid die we niet doelbewust kunnen nastreven, maar die ontstaat in de diepere relatie van mens tot mens.

6.5 Innerlijke bron

Vanuit het theoretisch perspectief van Etty Hillesum werd duidelijk dat er een verlangen is dat niet op een bepaald moment ontstaat maar in de mens aanwezig is. Het gaat hier om een ongericht verlangen; het *Verlangen* zelf, dat wij als mensen kunnen ervaren. Dit *Verlangen* stijgt uit boven de situatiegebonden wens op verbetering van het leven, en is een individuele ervaring van mensen. Voor Etty Hillesum is het de taak van de mens om naar dit verlangen in zichzelf op zoek te gaan. Zij spreekt in dat kader over de zoektocht naar haar eigen innerlijke bronnen van verlangen. Deze zoektocht, die voor Etty verloopt via het innerlijk naar de intuïtie, voorgevoelens en de innerlijke bron die zij God noemt, is voor haar richtinggevend en geeft haar levenskracht.

Wanneer ik dit *Verlangen* probeer te leggen op het levensverhaal van Henriette Roland Holst zie ik vooral verband in haar relatie tot religie. Henriette had een geheel eigen relatie tot religie. Soms duidde ze haar verlangen naar een ideaal aan als een verlangen naar 'wijding' of naar 'God', met wie ze in haar leven, volgens eigen zeggen, tevergeefs contact heeft zocht. In 1928 sloot zij zich aan bij de religieus socialisten. In haar autobiografie erkende zij dat deze stap vooral een reactie was op de teleurstelling die het communisme voor haar had betekend. Haar teleurstelling had vooral te maken met het feit dat haar verlangen gemeenschap te ervaren met anderen binnen het communisme niet werd beantwoord. Vooral de gewelddadige acties die binnen de communistische partij werden gebruikt om hun ideaal te verwezenlijken, vonden geen aansluiting meer bij het idee van geweldloosheid waar Henriette zich toe aangetrokken voelde. In 1928, als Henriette 60 jaar is, krijgt zij steeds meer eerbied voor Ghandi en zijn ahisma⁸⁰. Het was door zijn invloed dat Henriette leerde vertrouwen op de overwinning van 'de zachte krachten' op het geweld.

Voor wat betreft haar relatie met God wordt duidelijk dat religie voor Henriette niets te maken heeft met het geloof aan een persoonlijke god. Ze had geen affiniteit met godsdienst zoals die in kerken werd beleden. Religie - het woord godsdienst gebruikte ze nooit met betrekking tot zichzelf - betekende voor haar eerbied voor het zijnde, het besef van kosmische verbondenheid.⁸¹ Religie heeft gedurende haar leven wel een plaats in haar leven gehad. In haar jeugd jaren gaf Henriette aan haar religieuze gevoel een pantheïstische interpretatie⁸². Deze interpretatie lijkt overeen te komen met de zienswijze van Etty Hillesum op de innerlijke God. In vergelijking met Etty heeft Henriette het in haar poëzie ook over het bestaan van een innerlijke god.

In een gedicht geschreven omstreeks 1918, spreekt Henriette als volgt:

*Maar nu is een nieuwe stem opgeklonken
Die zegt 'leven is drang omhoog, is 't worden
van god in ons, en daartoe dient dit werk':-*

*Ik drink als ik lang niet heb gedronken
en voel mij met een nieuwe kracht omgorden
en weet te bouwen aan een nieuwe kerk.*

⁸⁰ Ahisma is het principe de geestelijke weerbaarheid, ofwel weerbare liefde. Bron: Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *Ghandi, strijder voor waarachtigheid en vrede.*, 1918, p. 12.

⁸¹ Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952.*, 1997, p.474

⁸² Pantheïsme is een bepaalde vorm van geloof waarin de bestaansgrens tussen het goddelijke en aardse niet bestaat. Volgens het pantheïsme is er geen persoonlijke god. Pantheïsme gaat uit van een bezielde natuur, d.w.z. in elke steen, boom of mens kan het goddelijke wonen. Bron: Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *Ghandi, strijder voor waarachtigheid en vrede*, 1918, p.38.

Uit dit gedicht spreekt het besef van een innerlijke God, dat voor haar een belangrijke levenskracht vormt. Het is de innerlijke God die haar aanzet tot het bouwen aan een nieuwe kerk. De nieuwe kerk gebruikt zij als een metafoor voor het socialisme en haar verlangen hieraan vorm te geven. Vooral uit dit voorbeeld spreekt de overeenkomst met de innerlijke bron van Eddy Hillesum, Henriette Roland Holst geeft hier echter een andere vorm aan.

6.5.1 Reflectie op innerlijke bron

Het levensverhaal van Henriette Roland Holst ondersteunt het theoretisch perspectief daar waar het gaat om het bestaan van een innerlijke bron. Eddy Hillesum benoemt haar innerlijke bron, voor haar het synoniem voor verlangen, als 'God'. Voor Eddy is dit verlangen vooral gericht op de religieuze ervaring. In de levenspraktijk van Henriette Roland Holst speelt religie weliswaar een rol maar deze neemt een andere vorm aan, er zijn namelijk verschillende bronnen geweest die haar levenskracht hebben gegeven. Kijkend naar de ontwikkeling die Henriette Roland Holst op het gebied van levensbeschouwing heeft doorgemaakt kunnen er drie fasen onderscheiden worden. Vanaf 1889 tot ongeveer 1911 heeft zij zich intensief verdiept in filosofen als Plato, Spinoza, Dante en Marx. Zij schrijft hierover:

*'Ik wist toen nog niet, dat ons redelijk denken slechts geringen invloed heeft op ons diepste wezen. Weldra volgde ik Gorters raad op en begon filosofie te studeeren. Mijn leven lang ben ik hem dankbaar geweest, dat hij mij tot de studie van Dante heeft gebracht in een levensfase, dat ik de rust en de gelegenheid had, mij jaren lang op de verheven poëzie der Divina Comedia te concentreren. Ook Plato's dialogen gaven mij veel: hun idealistische filosofie sloot aan bij organische behoeften van mijn eigen wezen. Spinoza bestudeerde ik vlijtig, maar de bron van verrukking, die zijn strenge schema's waren voor Gorter, zijn zij voor mij nooit geworden.'*⁸³

De daaropvolgende fase, tot ongeveer 1927, raakte zij geïnteresseerd in de psychologie en verdiepte zich vooral in de psychologie van Jung. De behoefte om zich met de psychologie van de mens bezig te houden was een reactie op haar communistische periode. Haar ideeën over het marxisme, welke ten grondslag liggen aan de opvattingen van de communistische partij, waren namelijk aan het veranderen. Het deterministisch opgevatte historisch-materialisme, binnen het marxisme, bevredigde haar niet meer omdat het geen rekening

⁸³ Roland Holst, H.G.A., *Herman Gorter.*, 1975, P.54.

hield met de innerlijke drijfveren van mensen.⁸⁴ De psychologie van Jung bracht haar tot het inzicht dat het marxisme te beperkt was en onvoldoende mogelijkheden bood het menselijk handelen in al zijn facetten te verklaren.

Rond haar zestigste levensjaar komt Henriette in een meer religieuze fase, waarin zij zich weer aansluit bij de remonstrantse broedergemeenschap, waar zij in haar jeugd ook bij aangesloten was.

Deze fasen zijn niet van elkaar te scheiden maar vormen een verbinding met elkaar, in die zin dat zij vormend zijn geweest voor Henriette Roland Holst . De zoektocht die zij in deze fasen afzonderlijk heeft doorlopen vormen gezamenlijk de bron van waaruit zij levenskracht heeft ervaren en die voor haar van betekenis zijn geweest. Dat deze bronnen voor haar zeker een rol speelden spreekt wel uit het volgende citaat uit haar biografie over Herman Gorter:

*Zoo bracht hij het gesprek op de diepste bronnen, waaruit de poëzie gevoed moet worden: kennis van het oneindige, van de hoogste waarheid; het inzicht in de wijze, hoe de mensch behoort te leven, en op de groote filosofie, die tot deze waarheid doordringt en dit inzicht verkondigt.*⁸⁵

De innerlijke bronnen worden bij Henriette Roland Holst tot leven gewekt door de kennis en ideeën die zij door anderen krijgt aangereikt. Door wat zij van anderen hoort of leest ontstaat binnen in haar een proces van waaruit zij zelf gedachten vormt. Als het ware toetst zij dat wat zij hoort aan haar eigen ervaringen en gevoelens en ontstaan in haar zelf nieuwe ideeën die zij in haar activiteiten vorm geeft.

De tegenstelling tussen Henriette Roland Holst en Etty Hillesum is gelegen in het feit dat de nadruk bij Etty heeft gelegen bij de zoektocht naar de innerlijke bron in zichzelf. Terwijl Henriette Roland Holst gebruik maakte van wisselende bronnen door middel waarvan zij in contact probeerde te komen met haar eigen innerlijke belevingswereld. Deze bronnen wisselden in de verschillende levensfasen.

⁸⁴ Volgens het historisch-materialisme wordt de geschiedenis immers niet door personen en hun specifieke karaktereigenschappen geconditioneerd, maar door de sociaal-economische verhoudingen. Bron: Boon, C., Harmsen, G., *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, BWSA 5, 1992, p.37.

⁸⁵ Roland Holst, H.G.A., *Herman Gorter*. 1975, P.10/11

6.6 Erkenning

Vanuit het theoretisch kader zeggen Burms en De Dijn dat erkenning een belangrijke rol speelt bij verlangen. Zij zeggen dat wij in ons verlangen naar erkenning alleen maar geapprecieerd, bewonderd of erkend willen worden door personen die een zekere onafhankelijkheid tegenover ons kunnen bewaren. Pas wanneer erkenning komt van iemand die wij niet manipuleren, niet in onze macht hebben kunnen we deze erkenning ervaren als zinvol en zingevend. Het krijgen van erkenning heeft in deze opvatting altijd een relatie met een andere persoon. Op welke manier de relatie tussen het krijgen van erkenning en het ervaren van zingeving in het leven van Henriette Roland Holst tot uitdrukking komt zal ik in deze paragraaf beschrijven.

Allereerst was er de erkenning van de dichter Verwey voor haar dichterschap die veel in het leven van Henriette veranderde. Voor Henriette betekende deze erkenning dat zij duidelijker wist wat zij wilde in haar leven, namelijk dichteres worden. Hierdoor veranderde de omgang met haar strenge vader waarbij zij zich ontworstelde aan zijn regels en meer contact kreeg met andere dichters door wie zij zich opgenomen en geïnspireerd voelde. Zij ontwikkelde zich in haar poëzie en kreeg veel bewonderaars, onder wie een groot aantal dichters, om zich heen van wie zij erkenning kreeg. E. Etty zegt hierover in haar biografie over Henriette Roland Holst het volgende:

*'Henriette Roland Holst was in staat om datgene onder woorden te brengen wat een hele generatie kunstenaars op dat moment meer dan iets anders bezighield: het verlangen naar een levensbeginsel, een geloof, een antwoord op het verlies van de waarden uit lang vervlogen tijden, hoe tastend en soms ondoorgrondelijk ook geformuleerd. De gevoeligste tijdgenoten herkenden een stem die zong van wat zij voelden. Hier werd de basis gelegd voor de roem die Henriette als dichteres heeft geoogst.'*⁸⁶

Dit citaat geeft aan dat er erkenning was voor het werk van Henriette en de wijze waarop zij, soms zoekend naar woorden haar gevoelens onder woorden bracht. Gevoelens die door anderen werden herkend, zij gaf woorden aan wat anderen ook bezig hield.

Een ander aspect in relatie tot de behoefte aan erkenning in het leven van Henriette Roland Holst heeft te maken met haar ongewilde kinderloosheid. Na anderhalf jaar huwelijk was het Henriette duidelijk dat uit haar huwelijk met Rik Roland Holst geen kinderen geboren zouden worden. De mate waarin dit in haar leven een rol heeft gespeeld heeft zij op verschillende

⁸⁶ Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952*. 1997, p.72.

manieren tot uitdrukking gebracht. Zelf heeft zij een aantal keren door laten schemeren dat haar politieke activisme als compensatie diende voor een diep gevoeld tekort. In haar autobiografie schreef ze onder andere dat haar kennismaking met de socialistische idealen een einde maakte aan 'het gevoel van leegte' dat haar de eerste periode van haar huwelijk had gekweld. Haar dichtader begon er weer door te vloeien.⁸⁷ Of dit 'diep gevoeld tekort' een relatie heeft met haar kinderloosheid heeft Henriette zelf niet expliciet benoemd. Wel is het opvallend dat in haar poëzie het socialisme, de strijd voor een betere mensheid, soms letterlijk de plaats van een kind inneemt, in het gedicht *De Nieuwe Geboort* schrijft zij hierover:

*Lief, wij hadden een kind gewild
om het leven na ons, onze daad
om het beste uit ons, handvol zaad
te strooie'over d'aarde mild.
Wij hadden een kind gewild
om schooner te leven dan wij, om opwaarts te planten de rij
der menschwezens door den tijd:
zulk een kind heet nu menscheid.*

In dit gedicht beschrijft zij haar diepe verlangen een kind te krijgen die het leven van hun beiden voort zou kunnen zetten. Het gedicht drukt vooral het persoonlijke verlangen van Henriette uit een kind te willen krijgen. Maar ook legt zij de nadruk op de vanzelfsprekendheid die men over het algemeen ervaart een bijdrage te willen leveren aan de voortzetting van de mensheid. In de laatste zin zegt Henriette dat zij 'de menscheid', en haar strijd hiervoor, de plaats laat innemen van het kind.

Het verlangen naar een kind is één van de dromen die voor haar verloren waren gegaan. Hoezeer dit haar bezig hield spreekt zij uit in *De Nieuwe Geboort* waarin ze zich vergeleek als maatschappelijk actieve vrouw met traditionele moeders-huisvrouwen wier 'grote zorgen om 't kleine' haar een 'poppenspel' toeschenen, waarbij hun zielen kwijnden. Zichzelf stelde ze voor als iemand met de 'polsklop van een sterke man' en geroepen tot belangrijker taken. Totdat zij zich door de aanblik van een moeder die met haar kindje speelde, bewust werd van een gemis, een gevoel van eenzaamheid dat haar niet meer verliet.⁸⁸

⁸⁷ Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952*. 1997, p.68

⁸⁸ Ibidem p. 88.

Het is vooral de relatie tussen moeder en kind waaraan Henriette heel veel belang hecht en die zij gebruikt als metafoor voor haar relatie tot de politieke partij waar zij deel van uitmaakt:

*'Ze voelde juist een brandende liefde voor de partij die, 'zoowel onze moeder als ons kind is'. Degenen die haar goed kenden, die haar gedichten lazen vooral, wisten niet alleen dat ze dit oprecht meende, maar ook dat de liefde tussen moeder en kind voor HRH het hoogst denkbare was.'*⁸⁹

6.6.1 Reflectie op Erkenning

Het theoretisch perspectief geeft aan dat erkenning een element van verlangen is. In algemene zin verlangen wij naar erkenning. Het theoretisch perspectief geeft ook aan dat wie je bent of wat je gedaan hebt, pas waarde krijgt als een ander er waarde aan geeft. Het krijgen van erkenning staat dus altijd in relatie tot de ander.

Aanvankelijk heb ik in het levensverhaal van Henriette Roland Holst haar poëzie in relatie gebracht met erkenning. Je ziet in haar levensverhaal dat op het moment dat zij erkenning krijgt voor haar poëzie, er in haar een positieve stroom op gang komt waardoor zij geïnspireerd raakt en zich kan ontwikkelen in het schrijven van poëzie. Wat opvalt is dat het vooral de wijze waarop zij zich in de poëzie kan uitdrukken is, waardoor zij erkenning krijgt. Het is niet de erkenning voor haar als persoon. Zij spreekt zich hier over uit in haar autobiografie wanneer zij zegt verbaasd te zijn over het feit dat degenen die haar poëzie liefhebben niet tevens haar politieke aanhangers zijn. Hiermee wordt een verdieping aangebracht in het element erkenning namelijk dat het een aspect van de persoon is waar de erkenning naar uitgaat en niet de persoon in zijn of haar hele hoedanigheid.

Een ander aspect dat ik uit het levensverhaal van Henriette in relatie heb gebracht tot erkenning is haar kinderloosheid. De reden waarom ik dit thema juist onder dit element heb ondergebracht is gelegen in het feit dat ik vind dat erkenning bij kinderloosheid een belangrijke rol speelt. Het krijgen van een kind is voor veel mensen een diepe, innerlijke, wens. Als de wens wordt vervuld betekent dit voor de ouders de vervulling van de rol van vader of moeder. Aan deze vader en moederrol wordt door de maatschappij een bepaalde waarde toegekend. Je wordt door anderen erkend als vader of moeder van een zoon of dochter. Aan deze erkenning is de ervaring van zingeving gekoppeld, dit betekent dat het opvoeden van kinderen je een betekenis geeft waarmee je zin aan je leven geeft. Wanneer, zoals in het leven van Henriette Roland Holst de kinderwens niet vervuld wordt ontstaat er, zoals zij het zelf beschrijft 'een gevoel van leegte'. De leegte die zij hier ervaart interpreteer ik als het ontbreken van zinervaring ontstaan vanwege de onvervulde kinderwens. Naast het

⁸⁹ Ety, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952*. 1997, p. 230

niet vervullen van de wens om samen met haar man een kind voort te brengen en liefde te geven ontbrak het haar tevens aan erkenning voor haar als moeder. Het ontbreken van deze erkenning en daarmee de zingeving aan haar leven heeft Henriette Roland Holst ertoe aangezet om andere levensvervullingen te zoeken die zij vond in poëzie en politiek. Deze zoektocht naar andere levensvervullingen betekent dat er erkenning kan ontstaan voor andere aspecten van haar als persoon en niet dat daarmee haar verlangen naar erkenning als moeder vervalt.

6.7 Transcendentie

In het theoretisch perspectief zeggen Burms en de Dijn dat de verbondenheid die mensen voelen en/of weten met de ander het gevolg zijn van een externe realiteit buiten zichzelf, waardoor de zin van het leven opgeroepen wordt. Met externe realiteit doelen zij op groepen die van morele, esthetische of godsdienstige aard zijn. Door de verbondenheid die mensen ervaren in dergelijke groepen, realiseert men het verlangen naar zinervaring. Burms en de Dijn geven hiermee aan dat het verlangen naar zin vooral gerelateerd is aan het plaatsen van zichzelf in een groter geheel; het transcendente. In het theoretisch kader heb ik het transcendente, ofwel bovenpersoonlijke of persoonoverstijgende benoemd als *Verlangen*.

Binnen de externe realiteit kan de verbondenheid ontstaan doordat een gemeenschappelijk ideaal gedeeld wordt. Het ideaal is dan het verbindende aspect binnen de externe realiteit. In het leven van Henriette Roland Holst wordt het begrip 'ideaal' vaak gebruikt. Het ideaal vormt bij Henriette Roland Holst een basis in haar leven, zij omschrijft dit in *De Nieuwe Geboort* als volgt:

*"Het ideaal te hebben, dat uw leven
Zijn innigste, zijn hoogste waarde geeft
Een goede geest, die ge om u heen voelt zweven
Als ge'ernstig naar het goede en schoone streeft."*

Deze strofe maakt duidelijk dat het hebben van een ideaal voor haar de hoogste waarde heeft en die, vanwege de voortdurende aanwezigheid ervan, voor haar van zingevende betekenis is in haar leven. Uit de literatuur van en over Henriette Roland Holst blijkt, dat het grootste ideaal van Henriette is om de maatschappij te vormen tot één gemeenschap. Uit deze gemeenschapszin komt haar strijd voor een socialistische samenleving voort. Het is de gemeenschapszin die haar levenskracht geeft en daarmee sterk richtinggevend is in haar leven. Van Praag omschrijft deze gemeenschapszin in zijn biografie als volgt:

...Bij Roland Holst vloeit dit gevoel voort uit haar tot de hoogste kracht opgevoerde en door haar sociale inzichten sterk op de mensen gerichte liefdesbesef. De intensiteit juist van dit gevoel maakt haar, ondanks veel overeenkomst, toch ook tot een ander wezen. Roland Holsts diepste wezen is uitstorting des gevoels, eenwording met al het zijnde. Deze eenwording is de bevrijding van het vitale, de zege van het bovenpersoonlijke. Eenwording is Liefde. Haar diepste geloof, haar grootste kracht is het geloof in de zachte krachten: liefde en extase.⁹⁰

De gemeenschapszin wordt in deze tekst vertaald in het begrip 'eenwording' die weer gelijk wordt gesteld aan liefde. Liefde is het bovenpersoonlijke, het transcendente, dat voor Henriette Roland Holst de richtinggevende kracht is van waaruit zij zingeving ervaart. Het doel is niet het bereiken van de maatschappij als één gemeenschap, maar het is vooral de weg er naartoe die voor Henriette een belangrijke bron van zingeving is.

De gemeenschapszin komt in de diverse levensfasen van Henriette Roland Holst op verschillende manieren tot uiting. Haar activiteiten en strijd rondom haar grote ideaal, te leven in een socialistische maatschappij vormen hiervan de basis. Hieruit vloeien concrete activiteiten voort die zij in de beginjaren samen uitvoert met onder andere Herman Gorter. In een biografie van haar over Herman Gorter beschrijft zij het gevoel van verbondenheid over een tijd waarin zij gemeenschappelijke belangen en idealen hadden. Zij schrijft hierover:

Heerlijke oogenblikken van gemeenschappelijke ontroering hebben wij te samen doorleefd in 1905, het jaar der eerste Russische omwenteling, vooral gedurende de groote spoorwegstaking van Oktober, die het hoogtepunt van den aanval der arbeidersklasse op de tsaristische dwangburcht was. In welk een spanning leefden we in die dagen! Ik herinner mij, hoe wij op een keer samen de telegrammen lazen; de krant lag voor ons op tafel uitgespreid. Alle telegrafische berichten gewaagden van absolute stopzetting van het verkeer, in alle deelen van het onmetelijke tsarenrijk. Terwijl tranen van vreugde ons over de wangen liepen, herhaalden we tegen elkaar: "maar dat is de revolutie, de revolutie wint"

⁹¹

Henriette beschrijft hier op euforische wijze de gemeenschappelijke ontroering die zij beiden ervaren in het eerste jaar van de Russische omwenteling. Zowel Herman Gorter als Henriette zetten zich in voor het gemeenschappelijke ideaal van een socialistische maatschappij en voelen zich sterk verbonden met de ideologie van hun Russische

⁹⁰ Praag van J.P., *Henriette Roland Holst. Wezen en werk*. 1949, P. 172

⁹¹ Roland Holst, H.G.A., *Herman Gorter*, 1975, P.48

bondgenoten. Het samen meeleven en beleven van de gebeurtenissen in Rusland maken bij Henriette intense gevoelens los die kunnen worden geïnterpreteerd als gevoelens van verbondenheid die zij ervaart. Het is niet zozeer de verbondenheid met hem als persoon als wel met zijn gedachtegoed. Het gevoel zich in te zetten voor eenzelfde ideaal. In een latere fase van hun beider levens raakten zij op persoonlijk vlak ver van elkaar verwijderd vanwege het uiteen lopen van hun politieke ideologieën.

Er zijn meerdere voorbeelden te noemen van relaties die Henriette onderhield met mensen omdat zij zich met hun gedachtegoed verbonden voelde. Door haar inzet voor de mensheid ervaart zij bijvoorbeeld een sterke verbinding met door haar benoemde 'helden' als Tolstoj en Ghandi. Zij vereerde beide politici en identificeerde zich met hen, zoals blijkt uit de biografieën die ze over hen beiden schreef.

In andere stadia van haar leven, met name in de periode waarin zij een persoonlijke omwenteling meemaakt van sociaal democraat tot communist, ervaart zij een sterke verbondenheid met zowel Karl Liebknecht als Rosa Luxemburg⁹². Zij volgen een vergelijkbare politieke weg waarbij veel onderlinge uitwisseling is van ideeën waardoor verbondenheid ontstaat die wordt beëindigd door de moord op Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg in 1919. Naar aanleiding van de dood van beide vrienden neemt Henriette de stap om zich aan te sluiten bij de Communistische partij. Gedreven door de overtuiging dat het doel alle middelen rechtvaardigt zet zij zich in om, desnoods via geweld, de revolutie te ontketenen. Met hartstocht stort zij zich in de strijd maar na een bezoek in 1921 aan Moskou ziet zij de gevolgen van een uitgebluste revolutie. De hongersnood en armoede die zij daar ziet brengen haar aan het twijfelen over de juistheid van de door haar ingeslagen weg. Het is in die periode daarna dat zij zich meer gaat verdiepen in de psychologie. In 1925 publiceert zij het boek *Communisme en moraal* waarin zij het communisme tracht te verbinden met haar toenemende religiositeit. In dit boek verwoordt zij een voor haar belangrijk inzicht:

'De wereld kan niet in haar geheel gekend worden door het verstand, het verstand is niet de eenige weg tot de daad. Ook intuïtie, gevoel, waarneming en hun synthese in de verbeelding zijn zulke wegen.'

Het is het begin van een periode waarin Henriette meer verdieping zoekt. In 1929, wanneer Henriette Roland Holst zestig is, verschijnt haar bundel *Vernieuwingen*. De bundel is een

⁹²Karl Liebknecht (1871-1919) en Rosa Luxemburg (1871-1919), leidinggevende figuren in de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) richtten in 1918 de Communistische partij op die in Duitsland de revolutie initieerde. Tijdens de Spartacusopstanden in januari 1919, waarbij de socialistische regering van Duitsland werd gedwongen uit te wijken naar Weimar, werden beiden vermoord. Bron: Boon, C., Harmsen, G., *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, BWSA 5, 1992, p.76.

poëtische vertaling van haar veranderende politieke opvattingen. De verscheurdheid en broedertwist die zij in de communistische partij had ervaren moest volgens Henriette worden vervangen door eenheid en gemeenschapszin en klassenhaat door liefde voor de hele mensheid. Deze bundel was ook een weerslag van haar eigen innerlijke vernieuwing en welke invloed deze heeft op haar politieke beleving. Zij schrijft in deze bundel dat alleen de liefde, de eenheid en de heilige samenhang van al het zijnde, welke ze in deze leeftijdsfase ook wel met 'het goddelijke' of 'de Heer' aanduidde, zin geven aan haar leven en dus ook aan het socialisme.⁹³

6.7.1 Reflectie op transcendentie

Via de literatuur en filosofie haar aangereikt door Herman Gorter, heeft Henriette haar gedachtegoed en ideeën verder uitgebreid en ontwikkeld tot een eigen stijl. Het is een belangrijke manier voor Henriette om de eigen identiteit vorm te geven. Hoe belangrijk dit voor Henriette is geweest blijkt uit een periode waarin zij, na een reeks conflicten over haar poging om van de SDAP een marxistische partij te maken, uit de partij stapte. In haar autobiografie beschrijft zij wat zij hierover tegen haar toenmalige, Duitse, geestverwant Klaus Kautsky zegt⁹⁴:

'Het gevoel uit de arbeidersbeweging gestoten te zijn, heeft een sterk deprimerende uitwerking op me. U weet hoe ik mij met de beweging heb geïdentificeerd, hoe al mijn werk - literair, wetenschappelijk en propagandistisch- aan één bron ontsproot. En wat mijn kracht was, wordt nu mijn zwakte en keert zich tegen me. Ik ben bang dat het doorsnijden van de formele banden met de beweging mij in nog sterkere mate het gevoel zullen geven volledig geïsoleerd en op mijzelf teruggeworpen te zijn.'

Uit deze tekst blijkt welke waarde de gemeenschapszin die voortkomt uit haar lidmaatschap van de arbeiderspartij voor Henriette heeft. Zij identificeert zich met de partij en schrijft aan deze een grote rol toe bij het tot stand komen van haar andere werk. Het wegvallen van de band met de partij leidt bij haar tot een gevoel van geïsoleerd zijn, er ontstaat een gevoel van eenzaamheid. In het geval van Henriette betekende het dat zij in identiteitscrisis raakte omdat de basis, het identiteitvormende kader voor haar weg was gevallen. De crisis die Henriette doormaakt gaat gepaard met een ernstige depressie. Hierop volgt een aantal jaren van eenzaamheid en bezinning. Deze brengen haar wederom op nieuwe gedachten die er in het kort op neerkomen dat de strijd voor het socialisme nog feller gestreden zal moeten

⁹³ Eddy, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952.*, 1997, p.498-499.

⁹⁴ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort.*, 1949, P.45.

worden. Het is deze gedachtegang die haar doet besluiten om zich aan te sluiten bij de communistische partij.

Uit het levensverhaal concludeer ik dat mensen zich in hun leven met verschillende externe realiteiten betrokken kunnen voelen. Eén en ander valt samen met de innerlijke ontwikkeling die een mens kan doormaken. Mensen kunnen zich enerzijds betrokken voelen bij een externe realiteit en ontwikkelen zich daarbinnen, maar kunnen er zich vervolgens weer aan onttrekken omdat inzichten veranderen waardoor zij aansluiting kunnen gaan zoeken met andere realiteiten. In het leven van Henriette is deze zoektocht duidelijk terug te zien in haar poëzie maar ook door de politieke keuzes die zij maakte. In de verschillende fasen van haar leven veranderde zij van overtuigd socialiste naar communiste om vervolgens over te stappen naar het religieus socialisme. In deze periodes had zij contacten met steeds wisselende geestverwanten die haar inspireerden. In haar streven naar zingeving wijdde Henriette zich steeds aan anders geformuleerde idealen, met bijna altijd dezelfde essentie: naastenliefde, rechtvaardigheid, gemeenschapszin, het opgaan in een groter geheel en tenslotte haar onderwerping aan iets dat zij zelf niet kon definiëren, maar dat zij in latere geschriften toch God is gaan noemen. De ontwikkeling die Henriette Roland Holst in haar leven doormaakte en de twijfel die hier soms mee gepaard ging, heeft haar misschien als politica onberekenbaar gemaakt maar als dichteres was deze openlijke twijfel een heel belangrijke kracht die veel mensen in haar hebben bewonderd.

7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

*Wie geen verlangens heeft omdat hij de hoop
dat er ooit iets verandert heeft laten varen,
wordt gemakkelijk hard van binnen.
Henriette Roland Holst*

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geef ik een samenvatting van wat het onderzoek van de theorie en praktijk rondom het thema verlangen mij heeft geleerd en geef ik antwoord op de onderzoeksvraag; 'Welke existentiële elementen van verlangen spelen een rol in het leven en werk van Henriëtte Roland Holst en wat is de invloed hiervan op de keuzes die zij maakt om tot het ideale of goede leven te komen?'

7.2 Behoeftte en verlangen

Allereerst zijn in dit onderzoek de begrippen behoefte en verlangen verduidelijkt omdat deze in het dagelijkse taalgebruik nogal eens met elkaar verwisseld worden. Aan de hand van de behoeftepiramide van Dernier werd duidelijk gemaakt dat het verlangen ontstaat op het moment dat aan alle basisbehoeften van de mens is voldaan. Zodra in deze basisbehoeften, zoals voedsel, veiligheid en een dak boven je hoofd is voorzien is er geen sprake meer van een bedreiging van het leven. Als ook aan de behoefte aan kleding en warmte is voldaan verandert het gericht zijn op het 'overleven' in 'leven'. Vanaf dat moment gaan mensen zich richten op hun persoonlijk welzijn en zoeken naar, voor hen, het goede of maximale leven. Mensen kunnen zich vanaf dat moment gaan richten op de wensen en idealen in hun leven.

Lacan maakt in zijn theorie ook onderscheid tussen behoefte en verlangen. Volgens hem richt behoefte zich in het bijzonder op de bevrediging van een puur lichamelijke behoefte, zoals eten en drinken. Verlangen echter richt zich volgens zijn theorie voornamelijk op wisselende objecten. Volgens Lacan wordt de mens gekenmerkt door het verlangen om zich goed te voelen. Aan wat iemand vervolgens zal doen of laten om het 'goed voelen' te bereiken liggen individuele verlangens ten grondslag. In tegenstelling tot de theorie van Dernier plaatst Lacan het verlangen niet op een hoger niveau. Verlangen ontstaat in zijn theorie niet nadat aan de basale noden is voldaan, maar is hieraan gelijkwaardig. Voor

Lacan is zowel verlangen als behoefte een basiselement in het menselijke bestaan en doen zij beiden een appèl op de ander. Het verwezenlijken van zowel een verlangen als een behoefte kan, in de theorie van Lacan, alleen in relatie tot de ander.

Burms en de Dijn gaan er vanuit dat verlangen wordt beïnvloed door cultureel bepalende factoren en kan daardoor van object, plaats en tijd verschillen. Een artificiële behoefte, dat wil zeggen dat een persoon eerst een waarde toegekend moet hebben aan iets voordat het de beleving van verlangen kan opwekken, kan daarmee een verlangen worden. Daarnaast kan een behoefte ook universeel zijn, dat wil zeggen altijd en overal voor iedereen geldend, zoals honger en dorst. Burms en de Dijn zijn daarmee aanvullend op de theorie van Dernier en doen geen uitspraak over een mogelijk niveauverschil tussen behoefte en verlangen.

Voor mij is gedurende dit onderzoek duidelijk geworden dat er een verschil is tussen behoefte en verlangen. Mijn uitgangspunt is dat behoeften hoofdzakelijk betrekking hebben op voornamelijk de fysieke noden van de mens terwijl verlangen zich wezenlijk richt op de meer existentiële aspecten van het menszijn. Hierbij doel ik op de existentiële elementen van verlangen die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen en waar ik later op terug zal komen. Deze elementen gelden voor ieder mens en staan los van het bevredigen van onze basale noden. Het betekent dat verlangen altijd in de mens aanwezig is.

Uit het in dit onderzoek geanalyseerde levensverhaal komt het niveauverschil in behoefte en verlangen niet duidelijk naar voren omdat Henriette Roland Holst in omstandigheden verkeerde waarin aan de basale noden was voldaan.

Er zijn wel andere voorbeelden te noemen van mensen aan wiens basale noden niet was voldaan maar die juist door te verlangen konden overleven. Ik denk daarbij aan Victor Frankl⁹⁵ die zijn verblijf in het concentratiekamp kon overleven ondermeer door een doel voor zichzelf te bepalen, hij zegt hierover in zijn boek: 'Hij die een reden tot leven heeft kan vrijwel alle levensomstandigheden verdragen.' Deze 'reden tot leven' vertaal ik als zijnde 'verlangen om te leven'. Verlangen wordt hierdoor een kracht die richtinggevend is en daarmee betekenis geeft aan het bestaan. Dit sluit aan op de theorie van Lacan die zegt dat wanneer het verlangen in de mens verdwijnt, deze zal ophouden te bestaan.

Op welke manier verlangen vorm krijgt in een mensenleven en hoe hier uiting aan kan worden gegeven is in dit onderzoek duidelijk geworden door middel van de zes elementen van verlangen. In de volgende paragraaf formuleer ik mijn conclusie, naar aanleiding van de elementen van verlangen die in verbinding zijn gebracht met het levensverhaal van Henriette Roland Holst.

⁹⁵ Frankl, V.E., *De zin van het bestaan*. P. 130

7.3 De elementen van verlangen

Het theoretisch perspectief is gevormd met behulp van literatuur over de psychoanalytische theorie van Lacan, de filosofische benadering van Burms en De Dijn en de reflectieve bespiegelingen van Etty Hillesum. Hieruit kwamen zes elementen van verlangen naar voren namelijk: *het gemis aan eenheid, de taal, verbondenheid, innerlijke bron, erkenning en transcendentie*. Deze elementen zijn in verbinding gebracht met het biografisch materiaal van Henriette Roland Holst, waaruit het onderstaande naar voren komt.

Het *gemis aan eenheid* is de basis van het verlangen. Het gemis aan eenheid veroorzaakt een gespletenheid in gedrag waardoor er een spanning kan ontstaan tussen wat er zich binnenin afspeelt en wat naar buiten toe getoond wordt. De pijn die deze spanning met zich meebrengt wordt verzacht door een streven naar eenheid. Het zoeken naar eenheid vormt de drijfveer bij het invullen van het verlangen. Het streven naar eenheid kan worden gezien als een proces van persoonlijke groei en ontwikkeling door de verschillende levensfasen heen en komt voort uit de behoefte om zin en betekenis te geven aan eigen ervaringen. Voor ieder van ons verloopt dit proces op een andere wijze. Dit hangt af van de mate waarin wij in staat zijn om te reflecteren op ons eigen leven en of wij open kunnen staan voor wat om ons heen gebeurt en hoe wij daar op reageren.

In het proces van streven naar eenheid spelen de fantasie en de verbeelding een rol. Men kan dromen, fantasieën en verbeelding gebruiken om de pijn en spanning die het streven naar eenheid met zich meebrengt te verzachten waardoor het leven draaglijk wordt. Het is een daarmee een persoonlijke invulling die iemand aan zijn of haar verlangen geeft. Dat wat gezocht wordt is niet duidelijk definieerbaar en blijft daarmee een *Verlangen*, wat men uiteindelijk vindt komt nooit overeen met het gezochte. Het is vooral de zoektocht naar dit *Verlangen* welke levensvervullend kan zijn.

Taal is een bepalend element in het leven van de mens. Door middel van *taal* kan uitdrukking worden gegeven aan het verlangen. Door de taal, gebruikt bij het uitdrukken van en vorm geven aan gevoelens en gedachten, wordt de relatie van de ene mens tot de ander bepaald. Door middel van taal ontstaat er een wisselwerking tussen mensen die bepalend en vormend is voor de relatie. Om door middel van taal uitdrukking te geven aan verlangen kan gebruik worden gemaakt van verschillende vormen, zoals het schrijven van een dagboek, een verhaal maar ook de poëzie biedt hiervoor, vanwege het rijkelijk gebruik van metaforen en symbolen, veel mogelijkheden. Zoals uit het levensverhaal van Henriette Roland Holst blijkt, is het niet alleen de uiting door middel van de taal maar ook het schrijven 'an sich'

waarbij zij gevoelens ervaart die dicht bij het *Verlangen* komen. Door de wijze waarop zij het schrijven van poëzie gebruikt, geeft zij vorm aan haar verlangen.

Taal is een belangrijk middel om uiting te geven aan wat zich in de ziel beweegt. Het proces van schrijven en de beleving die hierbij ontstaat, scheppen de mogelijkheid om ervaringen en gevoelens te herbeleven en in een ander perspectief te plaatsen. Op deze manier gebruik maken van de taal kan bijdragen om ingrijpende ervaringen te verwerken.

Taal is ook een belangrijk element in de ontwikkeling van de eigen identiteit. Bijvoorbeeld het schrijven van je levensverhaal kan van grote betekenis zijn voor het ontstaan van je persoonlijk bewustzijn. Door het schrijven van je eigen biografie kun je gebeurtenissen uit het verleden ontrafelen en opnieuw betekenis geven. Een andere vorm van het gebruik van taal die inzichtgevend kan zijn is het schrijven van een biografie over iemand met wiens gedachtegoed je je verbonden voelt. Als je het leven van een ander analyseert kom je in aanraking met levensthema's die gelden voor die persoon maar die voor jou op dat moment van wezenlijk belang kunnen zijn of je op een bepaalde manier aanspreken. Door te beschouwen hoe deze persoon met de thema's omgaat en deze te verbinden met je eigen vragen waarbij je reflecteert op hoe dit voor jou is, kun je tot belangrijke inzichten komen die tevens vormend kunnen zijn voor je identiteit.

Een gebeurtenis kan emotioneel zodanig ingrijpen in een mensenleven dat het voor iemand niet mogelijk is om hier woorden aan te geven. De taal is dan ontoereikend. Het is in dit kader belangrijk om te beseffen dat taal, hoewel het een belangrijke uitingsvorm van verlangen is, een uitingsvorm van verlangen kán zijn. Dat wil zeggen dat niet alles in woorden is uit te drukken, waardoor taal een beperking in zich heeft. Daarom gebruiken mensen ook andere vormen van kunst, zoals beeldhouwen en schilderen of het maken van muziek. Het zijn vooral de individuele behoefte en de mogelijkheid per persoon die bepalen voor welke uitingsvorm men kiest. Voor alle uitingsvormen geldt echter ook de beperking, namelijk dat het onzegbare zich niet altijd laat uitdrukken.

Het verlangen kan tevens los staan van een verlangen naar en heeft dus geen directe invulling, maar is een verlangen op zich. Het is een verlangen dat uitstijgt boven het stoffelijke en brengt hiermee een niveau van verlangen aan. Deze vorm van verlangen ontstaat niet op een bepaald moment, maar is in de mens aanwezig en wordt aangeduid als *Verlangen*. Het *Verlangen* 'an sich' kan bestaan en is niet gericht op 'iets'. Dit *Verlangen* stijgt uit boven de situatiegebonden wens op verbetering van het leven, en is een individuele ervaring van mensen. Het *Verlangen* is in de mens aanwezig en kan worden gezien als de *innerlijke bron* van waaruit levenskracht kan worden geput. Het is met name de zoektocht

naar, en het contact maken met, deze innerlijke bron die een proces van groei en ontwikkeling teweeg brengt en daarmee een belangrijke levenskracht vormt. Het leven van Henriette Roland Holst laat zien dat de innerlijke bron ook tot leven kan worden gewekt door kennis en ideeën van anderen. Door dat wat je van anderen hoort of leest kan er binnen in jezelf een proces ontstaan van waaruit je je eigen gedachten vormt. Als het ware wordt dat wat je hoort getoetst aan je eigen ervaringen en gevoelens en ontstaan er in jezelf nieuwe ideeën die vervolgens tot uiting kunnen komen in de keuzes die je maakt.

Contact kunnen maken met je innerlijke bron geeft een gevoel van *verbondenheid* van waaruit je kunt verlangen. Deze verbondenheid kan op verschillende manieren ontstaan. Eén aspect is de verbondenheid die ontstaat in een relatie tussen twee mensen. In dit onderzoek is het de verbondenheid op zielsniveau genoemd en is niet direct gekoppeld aan een liefdesrelatie met de ander. Het gaat hier om de verbinding die mensen met elkaar maken, een verbinding in vrijheid. Hiermee bedoel ik dat je in de relatie de ander zijn of haar eigen proces kunt laten volgen zonder daarin bijvoorbeeld je eigen tekortkomingen te projecteren of te sturen in een richting die jij voor ogen hebt. Een verbondenheid op zielsniveau wordt niet doelbewust gemaakt en draagt een onvoorwaardelijkheid in zich. Met onvoorwaardelijk bedoel ik de bereidheid de ander te erkennen en in zijn volledigheid te accepteren zoals deze is. Deze vorm van verbondenheid kun je alleen ervaren als je bereid bent om jezelf en de ander te accepteren met zijn of haar kwaliteiten maar ook minder goede en ondoorgrondelijke kanten. Het gaat er bij deze verbondenheid vooral om dat men de ander volledig kent en erkent als een andere persoon met unieke eigenschappen. Bij het ervaren van verbondenheid is er sprake van een wisselwerking die ontstaat tussen mij en de ander, waarin ik zowel mijn 'goede' als mijn meer 'donkere kanten' mag tonen. Als ik deze voor de ander moet verbergen is er geen sprake meer van onvoorwaardelijkheid en kan er ook geen sprake meer zijn van verbondenheid op zielsniveau. De omschreven verbondenheid heeft als voorwaarde dat deze onvoorwaardelijk is en niet gebonden aan een gemeenschappelijk doel of ideaal. Het is daarmee een verbondenheid die we niet doelbewust kunnen nastreven, maar wanneer je het de ruimte geeft en er aandacht voor hebt kan het ontstaan van binnen uit, in de diepere relatie van mens tot mens.

Een ander aspect is de verbondenheid die mensen voelen en/of weten met een andere, soms onbenoembare, realiteit buiten zichzelf om. Dit kunnen groepen zijn van godsdienstige, morele of esthetische aard, in dit onderzoek de externe realiteiten genoemd. Hierdoor ervaren mensen zingeving die gericht is op het verlangen om zichzelf in een groter geheel te plaatsen welke de grenzen van ons beperkte en alledaagse bestaan overstijgt; het element

van *transcendentie*. Mensen kunnen zich in hun leven met verschillende externe realiteiten betrokken voelen. Eén en ander valt samen met de innerlijke ontwikkeling die een mens kan doormaken. Hiermee wordt bedoeld dat mensen zich vanuit hun innerlijk betrokken kunnen voelen bij een externe realiteit en zich daarbinnen ontwikkelen, maar zich er vervolgens weer aan kunnen onttrekken omdat inzichten veranderen waardoor zij vervolgens aansluiting gaan zoeken met andere realiteiten. In het levensverhaal van Henriette Roland Holst zien we dat identificatie met een externe realiteit voor mensen een belangrijke bron van zingeving kan zijn. Het kan een drijvende kracht zijn voor mensen, een inspiratiebron, het gevoel geven ergens bij te horen. Het wegvallen van de band met de externe realiteit kan leiden tot een isolement waardoor een gevoel van eenzaamheid kan ontstaan. Tevens kan het leiden tot een identiteitscrisis omdat de basis, het identiteitvormende kader wegvalt. Deze periode van crisis kan gepaard gaan met een depressie of leiden tot een periode van herbezinning op de eigen situatie en het herkaderen van de eigen gevoelens en gedachten over waar men staat in het leven.

Naast het ervaren van verbondenheid op het niveau van *transcendentie* speelt tevens het aspect van *erkenning* een rol. Het krijgen van erkenning staat altijd in relatie tot de ander omdat wie je bent of wat je gedaan hebt pas waarde krijgt als een ander er waarde aan geeft. De theorie laat zien dat wij, in ons verlangen naar erkenning, alleen maar geapprecieerd, bewonderd of erkend worden door personen die een zekere onafhankelijkheid tegenover ons kunnen bewaren. Pas als we erkenning krijgen van iemand die wij niet manipuleren, niet in onze macht hebben, kunnen we deze ervaren als zinvol en zingevend. Je kunt door anderen worden erkend in een bepaalde rol, bijvoorbeeld als moeder van een zoon of dochter. Aan deze erkenning is de ervaring van zingeving gekoppeld omdat je jezelf kunt voortplanten en kinderen kunt opvoeden, iets dat betekenis en inhoud aan je leven geeft. Erkenning heeft ook te maken met de wijze waarop anderen jou zien als persoon. Als je de rol van moeder, ongewild, niet kunt vervullen zal je hiervoor niet erkend worden. Het ontbreken van deze erkenning en daarmee de zingeving van het leven kan mensen er toe aanzetten om andere levensvervullingen te zoeken. Door het krijgen van een andere levensvervulling kan er erkenning komen voor een ander aspect van de persoonlijkheid, wat niet betekent dat daarmee het verlangen naar erkenning voor het moederschap vervalt. Deze benadering geeft de verdieping aan in het element erkenning, namelijk dat het een aspect van de persoon is waar de erkenning naar uitgaat.

De uitwerking van de elementen van verlangen zoals hierboven omschreven geven antwoord op een deel van de onderzoeksvraag namelijk:

Welke existentiële elementen van verlangen spelen een rol in het leven en werk van Henriëtte Roland Holst?

De genoemde elementen worden gezien als existentiële elementen die allemaal in een bepaalde verhouding tot verlangen staan. Het gemis aan eenheid vormt de basis van verlangen en de taal geeft vorm en uitdrukking aan verlangen. De elementen verbondenheid, transcendentie, erkenning en innerlijke bron hebben allen betrekking op de inhoud van het verlangen. Hiermee concludeer ik dat vanuit het theoretisch perspectief, aangevuld met het onderzoek van het levensverhaal van Henriëtte Roland Holst, verlangen een individuele beleving is die als zingevend wordt ervaren. Daarmee geeft het onderzoek tevens antwoord op vraag:

In hoeverre is verlangen van invloed op de keuzes die zij maakt om tot het ideale of goede leven te komen?

De existentiële elementen zijn namelijk ieder in hun eigen vorm en betekenis richtinggevend voor het handelen van een mens en spelen daardoor een rol in het dagelijks leven. Het feit dat de elementen ieder een richtinggevend karakter in zich dragen geeft aan dat verlangen van invloed is op de keuzes die men in het leven maakt. De wijze waarop dit vorm krijgt is afhankelijk van ieders individuele mogelijkheden en beperkingen.

7.4 Relevantie van het onderzoek voor het geestelijk raadswerk

Dit onderzoek was er op gericht om het begrip verlangen te exploreren vanuit een aantal invalshoeken, met de bedoeling een bijdrage te leveren aan verdere theorievorming die praktisch toepasbaar is in de praktijk van geestelijke verzorging. Met dit onderzoek heb ik proberen aan te tonen dat verlangen een belangrijke invloed op ons leven heeft en dat verlangen daarmee een belangrijk existentieel thema in het leven van de mens is. Wanneer we leren ontdekken wat ons verlangen is, kan dit een positieve bijdrage leveren aan de wijze waarop wij zin ervaren in ons leven. Tevens is in het onderzoek naar voren gekomen dat als we geen oog en oor hebben voor ons verlangen, dit kan leiden tot een existentiële crisis. De existentiële elementen die uit het onderzoek naar voren komen en die in relatie tot verlangen staan grijpen ieder op een eigen manier in op het leven van ieder mens. In relatie tot het geestelijk raadswerk denk ik dat elk element van wezenlijk belang is en in contact met de cliënt aan de orde kan komen. Naar aanleiding van dit onderzoek is voor mij duidelijk geworden dat het verlangen in ieder mens aanwezig is, dat het voortkomt uit een *gemis aan*

eenheid die er toe leidt dat mensen gaan verlangen. In het contact met de cliënt kan het gaan over de zoektocht naar het verlangen, of de *innerlijke bron* waardoor deze gevoed wordt. De bezinning op deze *innerlijke bron* ofwel, datgene waar de cliënt door gedreven wordt, kan in het contact met de geestelijk raadswerker en de cliënt een onderwerp van gesprek zijn. Als het verlangen hierin door de cliënt kan worden (h)erkend kan dit inzicht gevend zijn, waardoor de mogelijkheid ontstaat tot een antwoord te komen op diepere persoonlijke levensvragen die eventueel een andere levensrichting bepalen.

Het element *erkenning* speelt mijns inziens een erg belangrijke rol in het geestelijk raadswerk. Het gaat in de relatie met de cliënt in de eerste plaats om erkenning van hem of haar als persoon en van de situatie of gemoedstoestand waarin iemand zit. Door als geestelijk raadswerker het verdriet of probleem van de cliënt te erkennen kan deze zich geaccepteerd voelen, van waaruit hij kan komen tot acceptatie of verwerking. Hierdoor kan ruimte ontstaan welke de mogelijkheid biedt aan cliënt om zich naar verloop van tijd weer gaan richten op nieuwe perspectieven. *Erkenning* ontstaat op het moment wanneer er oprechte aandacht is voor de ander en er respect ervaren wordt voor het afwijkende.

In mijn optiek is het element *erkenning* nauw verweven met *verbondenheid*. Bij verbondenheid gaat het om de verbinding die mensen met elkaar maken, ik heb dit benoemd als een verbinding in vrijheid. De betekenis die ik aan de verbinding in vrijheid heb gegeven raakt aan mijn visie op het geestelijk raadswerk. Dit wil zeggen dat ik in het contact met de cliënt, deze zijn of haar eigen proces wil laten volgen zonder daarin mijn eigen tekortkomingen te projecteren of te sturen in een richting die ik wil.

Een ander element van verlangen dat in relatie kan worden gebracht met het geestelijk raadswerk is het belang van *taal*. Taal is niet alleen de uitdrukkingvorm die gebruikt wordt in gesprek met de cliënt maar ook een middel om in gesprek met elkaar gedachten vorm te geven en een visie aan te scherpen. Daarnaast kan taal worden gebruikt door de cliënt om zijn of haar je levensverhaal uit te schrijven. Hierdoor is het mogelijk voor de cliënt om inzicht te verwerven in zichzelf en zijn verlangens. Tevens biedt het levensverhaal de opening om als geestelijk raadswerker met cliënt in gesprek te gaan. Met de hieruit verkregen inzichten kan de cliënt keuzes maken die opnieuw richting geven aan zijn of haar leven.

De taal is niet altijd toereikend, niet alle gevoelens en ervaringen zijn in woorden uit te drukken, het is de beperking die de taal in zich heeft. Daarom is het belangrijk om binnen het raadswerk aan te sluiten op de individuele behoefte en mogelijkheden van de cliënt. De cliënt moet de mogelijkheid worden geboden om door middel van muziek, beeldhouwen of schilderen uiting te geven aan dat wat zich binnenin afspeelt. Voor elke andere expressievorm geldt echter ook de beperking, namelijk dat het onzegbare zich niet altijd laat uitdrukken.

7.5 De kracht van verlangen

Mijn idee om een afstudeeronderzoek over verlangen te schrijven heeft geresulteerd in deze scriptie. In mijn zoektocht naar theorie over het verlangen werd duidelijk dat er diverse benaderingswijzen zijn om verlangen te duiden. Uiteindelijk heb ik de keuze gemaakt voor de drie invalshoeken, de psychoanalytische, filosofische en reflectieve, om een zo breed mogelijk spectrum aan te geven van de manier waarop verlangen gedefinieerd kan worden. De zes elementen van verlangen die in het theoretisch perspectief geformuleerd zijn, waren in de eerste instantie erg abstract. Nadat ik de elementen van verlangen met het levensverhaal van Henriette Roland Holst in verbinding kon brengen werd voor mij steeds duidelijker dat verlangen een kracht in zich draagt. Een kracht die een richting aangeeft, welke verder niets zegt over of dit positief of negatief is. De elementen van verlangen die in het onderzoek naar voren zijn gekomen zijn namelijk ieder in hun eigen vorm en betekenis richtinggevend voor het handelen van een mens en spelen daardoor een rol in het dagelijks leven.

Voor wat betreft het leven van Henriette Roland Holst is de kracht van verlangen zeker ook terug te vinden in haar sterke persoonlijkheid. Bij aanvang van het schrijven van deze scriptie kende ik Henriette Roland Holst alleen van naam, mijn keuze voor haar was een heel intuïtieve. Met heel erg veel plezier heb ik mij verdiept in haar levensverhaal. Dit plezier komt onder andere voort uit mijn interesse voor geschiedenis, in het bijzonder die van de arbeidersbeweging. Het teruggaan in de tijd leverde ook herkenning op voor wat betreft mijn eigen opvoeding en (socialistische) achtergrond. Ondermeer herken ik haar strijd voor een gemeenschappelijk ideaal die vaak prioriteit heeft boven het persoonlijke leven en die vaak op een bijna rationele wijze wordt gevoerd. Er lijkt weinig ruimte te zijn voor de emoties die dit teweeg brengt. Van de emoties die privé ervaringen oproepen bij Henriette is nauwelijks iets te lezen in haar oeuvre. Ik denk bijvoorbeeld aan het dodelijke ongeluk van haar vader en zusje en haar verdriet hierover, haar kinderloze huwelijk en haar echtgenoot die naast zijn huwelijk met Henriette een andere relatie had. Over deze gebeurtenissen heeft zij, ook in haar poëzie, niets geschreven en het lijkt geen rol te spelen in het naar buiten gebrachte levensverhaal. Henriette heeft een belangrijke uitlaatklep gehad in het schrijven van poëzie en toneel. Uit wat zij schrijft spreekt een hartstocht welke die een heel andere vrouw laat zien dan in haar rol als politica. Deze uitersten van haar persoonlijkheid maken haar voor mij een krachtige vrouw die zich volledig voor doelen inzette waar zij zich persoonlijk sterk mee verbonden voelde.

LITERATUURLIJST

Boeken

- Antonissen, R., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst*, Utrecht, 1946.
- Alma, H.A., *Identiteit door verbondenheid. Een godsdienstpsychologisch onderzoek naar identificatie en christelijk geloof.*, Kampen, 1998.
- Banning, H., Banning-Mul, M., *Narratieve Begeleidingskunde.*, Soest, 2005
- Binnendijk, E., *Tussen droom en werkelijkheid. De betekenis van het 'Russisch communisme' voor het 'Utopia' van Henriette Roland Holst*, Amsterdam, 1996.
- Boon, C., Harmsen, G., *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, BWSA 5, Amsterdam, 1992.
- Borgers, G., e.a., *Herman Gorter en Henriette Roland Holst in hun tijd*, Den Haag, 1979.
- Burms, A., De Dijn, H., *De rationaliteit en haar grenzen. Kritiek en deconstructie*, 5^e druk, Assen, 1999.
- Burms, A., *Humanisme en ervaring van zin.*, in: *Vragen naar Zin. Beschouwingen over zingevingsproblematiek*, Baarn, 1992.
- Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869 -1952*. 4^e druk, Meppel, 1997.
- Frankl, V.E., *De zin van het bestaan*. 7^e druk, Rotterdam 1978.
- Hillesum, E., *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*. 3^e druk, Amsterdam, 1991.
- Grün, A., *Boek van verlangen*. 1^e druk, Kampen, 2004.
- Jorna, T., de Costa, D., *Van aandacht en adem tot ziel en zin. Honderd woorden uit het levensbeschouwende idioom van Etty Hillesum.*, Utrecht, 1999.
- Kok, N., Nuijten, K. (red.), *In dialoog met Lacan.*, Meppel, 1996.
- Markus, N., *Waarom Schrijf je nooit meer? Briefwisseling Henriette Roland Holst en Henk Sneevliet*. 1e druk, Amsterdam, 1995.
- Mooij, A., *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*, 3^e druk, Meppel, 1977.
- Mul, J. de, *Het romantische verlangen, in (post)moderne kunst en filosofie*, 3^e druk, Meppel, 1977.
- Nuijten, K., *Freud en fictie. Literaire genres vanuit psychoanalytisch perspectief.*, Amsterdam, 1999.
- Praag van, J. Ph., *Henriette Roland Holst, wezen en werk*. 1^e druk, Amsterdam 1949.
- Prinsenbergh, G., *Biografisch leren en werken. Het levensverhaal in kaart brengen*. 1^e druk, Amsterdam, 2005.
- Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen*. 1^e druk, Amsterdam, 1949.
- Roland Holst, H.G.A., *Herman Gorter*. SUN Reprint Nijmegen, 1975.
- Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *Poëzie en Maatschappelijke vernieuwing*. 1^e druk, Arnhem, 1935.

- Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *De Vrouw in het Woud*. 1^e druk, Amsterdam, 1912.
- Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *De Nieuwe Geboort*. 5^e druk, Rotterdam, 1928.
- Roland Holst – van der Schalk, H.G.A., *Ghandi, strijder voor waarachtigheid en vrede*. 2^e druk, Amsterdam 1918.
- Verhaeghe, P., *Tussen hysterie en vrouw. Van Freud tot Lacan: een weg door 100 jaar psychoanalyse.*, 3^e druk, Leuven, 2000.
- Wal, G.A. van der, Jacobs, F.C.L.M., *Vragen naar zin. Beschouwingen over zingevingsproblematiek*, Baarn, 1992.
- Waard de – van Maanen, E, *De veldheer en de danseres.*, 2^e druk, Apeldoorn, 2003.
- Widdershoven, G., *Filosofen van deze tijd*, Doorman, H., Pott, H. redactie, Amsterdam, 2000.
- Zizek, S., *Schuins beziend. Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur*, Amsterdam, 1996.

Artikelen

- Bersselaar, van den, V., *Het domein van de beleving. Wetenschapsfilosofie in veelvoud.*, in: Modulenboek Mensenlevens in films. UvH. 7^e druk, Utrecht, 2006, p. 125- 132.
- Brouwer, I., *Levenskijk en persoonsontwikkeling: een inleiding in existentieel biografisch onderzoek*. in: Werkboek EBO propedeuse, UvH. Utrecht, 1999, p. 90-94.
- Brouwer, I., *Fenomenologie, het domein van de beleving*. in: Modulenboek Mensenlevens in films. UvH. 7^e druk, Utrecht, 2006, p.133-137.
- Brouwer, I. *De transformerende kracht van existentieel biografisch onderzoek*. In: Tijdschrift voor Humanistiek nr. 11, 3^e jaargang, september 2002, p. 24-31.
- Dernier, Y., *Behoeft of verlangen?*, in: Ethische perspectieven, nr.10, Jrg.3, 2000,
- *Een legitiem gebruik van de lust? Foucault, Lacan en de problematisering van de seksualiteit*. In: Psychologie en maatschappij, Jrg. 21, nr. 4, p. 334 – 345, 1997.
- *Ethiek en verlangen volgens het zevende seminarie van Jacques Lacan.*, www.freudlacan.com/verlangenenethiek, 2003.
- *Jacques Lacan (1901-1981).*, [www.freudlacan.com /lacanshoekje](http://www.freudlacan.com/lacanshoekje), 2003.
- Kroon, J.A.M. de, *Verlangen en genot. De seksualiteit volgens Lacan.*, in: Tijdschrift voor seksuologie, Jrg. 11, nr. 3, p. 116 – 126, 1987.
- *Lacan.*, www.uu.nl, 2003